

اوضاع مذهبی در عصر حکمرانی ترکمانان آق‌قویونلو؛ با تمرکز بر جامعه و دستگاه حکمرانی اوزون‌حسن و سلطان یعقوب

چکیده:

دوره حکمرانی ترکمانان آق‌قویونلو در ایران و دوران بسط قدرت این اتحادیه و خاندان حاکم بر آن از دیاربکر و سپس آذربایجان تا منتهی‌الیه کویر کرمان و سایر مناطق، یکی از مقاطع برجسته تاریخی از نظر تلاقی سیاست و دیانت در ساختار حکومتی و اجتماعی به شمار می‌رود. این پژوهش با اتکا به منابع اصلی و دست‌اولی چون آثار خواندمیر، طهرانی، خنجی، سفرنامه‌های ونیزی و دیگر مورخان آن عصر و با نزدیک‌بدان، به بررسی جایگاه مذهب در ساختار قدرت آق‌قویونلوها می‌پردازد. تحلیل روایات تاریخی موجود نشان می‌دهد که سلاطین آق‌قویونلو، به‌ویژه اوزون‌حسن و یعقوب بیگ که به نسبت سایر سلاطین این دودمان با اقتدار و ثبات زمانی بیشتری به کار حکومت پرداخته‌اند، نه تنها در تقویت شریعت و حمایت از علمای اهل سنت کوشا بوده‌اند، بلکه دیانت را ابزار مشروعیت‌بخشی به حکومت خود قلمداد کرده‌اند. از سوی دیگر، تداخل باورهای مذهبی با ساختار اجتماعی و حقوقی جامعه، بروز جلوه‌هایی از خرافه‌گرایی، تصوف، و تعصبات مذهبی را نیز به همراه داشته است، که این مسئله نیز به نوبه خود نه تنها در این دوره، بلکه در سایر دوره‌های این‌چنینی امری مشهود بوده است و حتی در بخش تصوف و روی آوردن به صوفی‌گری، این دوره بعدها پایه‌گذار روی کار آمدن جریان قدرتمندتر نوادگان شیخ صفی‌الدین اردبیلی در ایران و آذربایجان شد. هدف این مقاله، ارائه تحلیلی جامع از بستر دینی آن عصر و تبیین نسبت میان دین، قدرت، و جامعه در قلمرو آق‌قویونلو و در طول حکمرانی سلاطین مقتدر آق‌قویونلو، یعنی اوزون‌حسن (حسن پادشاه) و فرزند وی سلطان یعقوب می‌باشد.

کلمات کلیدی: آذربایجان، ترکمانان، آق‌قویونلو، اوزون‌حسن، سلطان یعقوب

استناد (آپا):

جودی ثمرین، ا. عنایتی مدبر، ح. اوضاع مذهبی در عصر حکمرانی ترکمانان آق‌قویونلو؛ با تمرکز بر جامعه و دستگاه حکمرانی اوزون‌حسن و سلطان یعقوب. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۰۸، تابستان

۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

حامد عنایتی مدبر^۱

امیر محمد جودی ثمرین^۲

ایمیل:

enayatimodabberhamed@gmail.com

amir.jodi8134@gmail.com

وابستگی:

^۱ دانشجوی کارشناسی‌ارشد تاریخ، گروه -

تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

^۲ دانشجوی کارشناسی‌ارشد تاریخ، گروه تاریخ -

و جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

Hamid Enayati Modaber¹

Amir Mohammad Jodi Samrin²

Email:

enayatiomodabberhamed@gmail.com

amir.jodi8134@gmail.com

Affiliation:

¹ Master's student in History, Department of History, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

² Master's student in History, Department of History and Sociology, Faculty of Social Sciences, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran

Religious Conditions during the Aq Qoyunlu Turkmen Rule: Focusing on the Society and Governance of Uzun Hasan and Sultan Ya'qub

Abstract:

The period of Aq Qoyunlu Turkmen rule in Iran, marked by the expansion of their power from Diyarbakır and subsequently Azerbaijan to the fringes of the Kerman desert and other regions, represents a prominent historical phase in terms of the intersection of politics and religion within governmental and social structures. This study, drawing on primary and first-hand sources such as the works of Khwandamir, Tabrizi, Khunji, Venetian travelogues, and other contemporary or near-contemporary historians, examines the role of religion in the Aq Qoyunlu power structure. Analysis of the historical narratives reveals that Aq Qoyunlu rulers—particularly Uzun Hasan and Ya'qub Beg, who governed with greater authority and temporal stability compared to other monarchs of this dynasty—not only strove to strengthen the Sharia and support Sunni scholars, but also regarded religion as a key instrument for legitimizing their rule. At the same time, the intertwining of religious beliefs with the social and legal fabric of society fostered manifestations of superstition, Sufism, and sectarian fanaticism. This phenomenon was not only evident during this era but also in similar historical periods, and, in the case of Sufism, it later laid the groundwork for the rise of the more powerful Safavid order—descendants of Sheikh Safi al-Din Ardabili—in Iran and Azerbaijan.

The aim of this article is to present a comprehensive analysis of the religious context of the era and to elucidate the relationship between religion, power, and society in the Aq Qoyunlu realm during the reigns of its most powerful monarchs, namely Uzun Hasan (Hasan Padishah) and his son Sultan Ya'qub.

Keywords: Azerbaijan, Turkmens, Aq Qoyunlu, Uzun Hasan, Sultan Ya'qub

CITATION (APA):

Jodi Samrin. AM. Enayati Modaber, H. Religious Conditions during the Aq Qoyunlu Turkmen Rule: Focusing on the Society and Governance of Uzun Hasan and Sultan Ya'qub. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 08, Summer 2025, ISSN: 3041-8690.

Həməd Ənəyəfi Mədəbər ¹

Amir Məhəmməd Cudi Somarin ²

E-poçt:

enayatimodabberhamed@gmail.com

amir.jodi8134@gmail.com

Mənsubiyyət:

¹ Tarix üzrə magistrant, Tarix şöbəsi, Humanitar Elmlər Fakültəsi, Tarbiat Modares Universiteti, Tehran, İran

² Tarix və sosilogiya üzrə magistrant, Sosial Elmlər Fakültəsi, Məhəqqiq Ərdəbil Universiteti, Ərdəbil, İran

Ağqoyunlu türkmənlərinin hakimiyyəti dövründə dini vəziyyət: Uzun Həsən və Sultan Yaqub dövründə cəmiyyət və idarəetmə üzərində fokuslanma

Xülasə:

İranda Ağqoyunlu türkmənlərinin hakimiyyət dövrü, bu ittifaq və onun hökmdar sülaləsinin Diyarbəkirdən, daha sonra isə Azərbaycandan başlayaraq Kirman səhrasının uclarına və digər bölgələrə qədər gücünü genişləndirdiyi mərhələ, siyasi və dini faktorların dövlət və ictimai quruluşda qovuşması baxımından tarixin diqqətəlayiq dövrlərindən biridir. Bu tədqiqat Xondəmir, Təbrizi, Xünci, venesiyalı səyyahların səyahətnamələri, həmin dövrün və ya ona yaxın dövrlərin digər tarixçilərinin əsərləri kimi əsas və birinci dərəcəli mənbələrə əsaslanaraq Ağqoyunlu hakimiyyət quruluşunda dinin yerini araşdırır. Tarixi rəvayətlərin təhlili göstərir ki, Ağqoyunlu sultanları – xüsusilə bu sülalənin digər hökmdarları ilə müqayisədə daha möhkəm və sabit hakimiyyət sürən Uzun Həsən və Yaqub bəy – şəriətin möhkəmləndirilməsi və sünni alimlərinin müdafiəsində fəal olmaqla yanaşı, dini öz hakimiyyətlərini qanuniləşdirməyin əsas vasitəsi kimi qiymətləndirmişlər. Digər tərəfdən, dini inancların cəmiyyətin sosial və hüquqi quruluşu ilə qaynayıb-qarışması xurafat, təsəvvüf və məzhəb fanatizmi kimi təzahürlərə yol açmışdır. Bu hal yalnız həmin dövrdə deyil, oxşar tarixi mərhələlərdə də müşahidə olunmuş, təsəvvüf sahəsində isə sonradan Şeyx Səfiəddin Ərdəbili nəslindən olan daha güclü Səfəvi hərəkatının İran və Azərbaycanda yüksəlişinə zəmin yaratmışdır.

Məqalənin məqsədi həmin dövrün dini mühitini hərtərəfli təhlil etmək və Ağqoyunlu dövlətində, xüsusilə Uzun Həsən (Həsən Padşah) və oğlu Sultan Yaqub kimi ən qüdrətli hökmdarların hakimiyyəti illərində, din, hakimiyyət və cəmiyyət arasındakı əlaqəni izah etməkdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, türkmənlər, Ağqoyunlu, Uzun Həsən, Sultan Yaqub

CITATION (APA):

Ənəyəfi Mədəbər, H. Cudi Somarin, A.M. Ağqoyunlu türkmənlərinin hakimiyyəti dövründə dini vəziyyət: Uzun Həsən və Sultan Yaqub dövründə cəmiyyət və idarəetmə üzərində fokuslanma. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 08, Yay 2025, ISSN: 3041-8690.

Hamid Enayati Modaber¹

Emir Muhammed Jodi Samrin²

E-posta:

enayatiomodabberhamed@gmail.com

amir.jodi8134@gmail.com

Üyelik:

¹ Tarih Yüksek Lisans Öğrencisi,
Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih
Bölümü, Tahran, İran

² Tarih Yüksek Lisans Öğrencisi,
Tarih ve Sosyoloji Bölümü, Sosyal
Bilimler Fakültesi, Mohaghegh
Erdebili Üniversitesi, Erdebil, İran

Akkoyunlu Türkmenleri Döneminde Dinî Durum; Uzun Hasan ve Sultan Yakup Dönemi Yönetim ve Toplumuna Odaklanarak

Özet:

Akkoyunlu Türkmenlerinin İran'daki hakimiyet dönemi ve bu birliğin gücünün Diyarbakır'dan başlayarak Azerbaycan'a, Kerman çölünün uç noktalarına ve diğer bölgelere kadar genişlemesi, yönetim ve toplum yapısında siyaset ile dinin kesiştiği en önemli tarihi dönemlerden birini temsil eder. Bu araştırma, Handmir, Tehrani, Hunci gibi birincil kaynaklara, Venedik seyahatnamelerine ve dönemin veya sonraki tarihçilerin eserlerine dayanarak Akkoyunluların güç yapısında dinin konumunu incelemektedir. Mevcut tarihi anlatıların analizi, özellikle Uzun Hasan ve Yakup Bey gibi bu hanedanın diğer hükümdarlarına göre daha istikrarlı ve uzun süre iktidarda kalan Akkoyunlu sultanlarının, sadece Sünni alimleri desteklemek ve şeriatı güçlendirmek için çaba göstermekle kalmayıp, aynı zamanda dini yönetimlerini meşrulaştırmak için bir araç olarak kullandıklarını göstermektedir. Öte yandan, dini inançların toplumsal ve hukuki yapıyla iç içe geçmesi, batıl inançların, tasavvufun ve dini taassubun ortaya çıkmasına da yol açmıştır. Bu durum sadece bu dönemde değil, benzer dönemlerde de görülen bir olgudur. Özellikle tasavvuf alanında ve sufizme yönelimde, bu dönem daha sonraları Şeyh Safiyüddin Erdebili'nin torunlarının İran ve Azerbaycan'da güçlü bir akım olarak ortaya çıkmasının temelini atmıştır.

Bu makalenin amacı, söz konusu dönemin dini zeminine dair kapsamlı bir analiz sunmak ve Akkoyunlu topraklarında, özellikle Uzun Hasan (Hasan Padişah) ve oğlu Sultan Yakup gibi güçlü hükümdarların saltanatı sırasında din, iktidar ve toplum arasındaki ilişkiyi açıklamaktır.

Anahtar Kelimeler: Akkoyunlular, din ve siyaset, Uzun Hasan, Sultan Yakup, tasavvuf, şeriat

CITATION (APA):

Jodi Samrin, EM. Enayati Modaber, H. Akkoyunlu Türkmenleri Döneminde Dinî Durum; Uzun Hasan ve Sultan Yakup Dönemi Yönetim ve Toplumuna Odaklanarak. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 08, Yaz 2025, ISSN: 3041-8690.

سده نهم هجری، شاهد قدرت‌گیری سلسله ترکمانان آق‌قویونلو در فلات ایران بود؛ حکومتی که در تلاقی میان سنت ایللیاتی و ساختار دولت مرکزی، نقشی مهم در تحولات سیاسی و مذهبی ایران بازی کرد. در چنین بستری، مذهب به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین هویت سیاسی این سلسله، جایگاهی محوری یافت. مطالعه منابع معاصر و متأخر نشان می‌دهد که در دوران آق‌قویونلو، شریعت اسلامی نه تنها ابزار مشروعیت‌بخشی به سلطنت و اقدامات آن محسوب می‌شد، بلکه بافت دینی جامعه نیز به شدت تحت تأثیر جهت‌گیری‌های حکمرانان ترکمان قرار داشت. سلطانی همچون اوزون‌حسن، که از سوی مورخان و سفرنامه‌نویسان به‌عنوان شخصیتی متدین، حامی علما و متعهد به اقامه شعائر دینی معرفی شده، نمونه بارز پیوند دین و سیاست در این دوره است. همچنین سلطان یعقوب نیز با حمایت از علمای اهل سنت و اصلاح ساختارهای دینی، تلاش کرد حکومت خود را در چارچوب اصول شریعت تثبیت نماید. در این دوره، نهادهای دینی، تصوف، قضاوت شرعی، و حتی آیین‌های عامیانه و خرافی، در ساختار رسمی حکومت جایگاهی تعیین‌کننده یافته بودند. بررسی تحولات مذهبی این عصر با تکیه بر منابعی همچون عالم‌آرای امینی، تاریخ دیاربکر، احسن‌التواریخ، حبیب‌السیر و سفرنامه‌های اروپایی، امکان درک عمیق‌تری از پیوندهای میان اعتقادات دینی، سیاست سلطنتی، و بستر اجتماعی فراهم می‌آورد. پژوهش حاضر در تلاش است تا با تحلیل دقیق منابع تاریخی، تصویری روشن از نقش و عملکرد دین در ساخت قدرت و مناسبات اجتماعی در عصر آق‌قویونلو ارائه دهد.

پیشینه پژوهش

صدر، بهمن (1401)، «نقش و جایگاه سادات در دوره ترکمانان آق‌قویونلو»، فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، زمستان ۱۴۰۱، شماره ۵۵.

نویسنده، در مقاله‌ای مستند و دقیق، به بررسی جایگاه اجتماعی، سیاسی، اداری و مذهبی سادات در حکومت آق‌قویونلوها پرداخته است. نویسنده با بهره‌گیری از منابع تاریخی همچون «تاریخ طهرانی»، «احسن‌التواریخ»، «روضات‌الجنان»، و دیگر متون قرون میانه، تلاش کرده تا نشان دهد که سادات – به دلیل انتساب به پیامبر اسلام (ص) – در ساختار قدرت ترکمانان آق‌قویونلو نقش ویژه‌ای ایفا می‌کردند. مقاله، مصادیق متعددی از انتصاب سادات در مقام‌های قضایی، دیوانی، نظامی، تبلیغی و حتی دیپلماسی ارائه می‌دهد و همچنین به وصلتهای سیاسی بین خاندان‌های آق‌قویونلو و سادات اشاره دارد که نشانه‌ی استفاده ابزاری و مشروعیت‌طلبانه از جایگاه مذهبی سادات بوده است. در مقایسه با مقاله حاضر که با تمرکز بر تحلیل کلی اوضاع مذهبی در عصر آق‌قویونلوها تهیه شده، مقاله‌ی صدر نگاه ویژه‌تری به گروه خاصی از نیروهای مذهبی (سادات) دارد. پژوهش حاضر به ابعاد کلی و نهادی دین در حکومت آق‌قویونلو پرداخته و تعامل دین با ساختار سیاسی را در سطح کلان بررسی می‌کند، در حالی که مقاله صدر به شکل موردی، مصداقی و جامعه‌شناختی، نقش یک گروه مذهبی خاص را تحلیل کرده است. همچنین مقاله

حاضر از نظر تنوع منابع، روایت‌های متکثرتری از مورخان غربی و فارسی ارائه داده، در حالی که پژوهش صدر بیشتر تمرکز خود را بر منابع اسلامی داخلی گذاشته است. در مجموع، مقاله‌ی صدر می‌تواند در پیشینه‌ی پژوهش حاضر به‌عنوان یک مطالعه‌ی تخصصی بر یکی از مظاهر نفوذ مذهبی در دستگاه حکومتی آق‌قویونلو مورد استناد قرار گیرد، و مکمل خوبی برای تحلیل کلان‌تر حاضر از ساختار مذهبی آن دوره باشد.

فیضی‌سقا، مهدی (۱۳۹۶)، «دیوان فقیه و اصلاحات یعقوب آق‌قویونلو»، فصلنامه «تاریخ اسلامی»، شماره ۱۴.

در این پژوهش تمرکز بر نقش فقیهان و دستگاه دیوانی در اصلاحات سلطان یعقوب در دوره آق‌قویونلو است. نویسنده با بهره‌گیری از رویکرد تحلیلی-توصیفی، به‌ویژه از منظر نقش علما و فقها همچون قاضی عیسی ساوجی، جلال‌الدین دوانی، فضل‌الله روزبهان خنجی و دیگر متفکران دینی، به این نکته می‌پردازد که چگونه فقه و فقیهان در طراحی و اجرای اصلاحات اجتماعی، اقتصادی، اداری و فرهنگی این دوره تأثیرگذار بوده‌اند. اصلاحات سلطان یعقوب در این مقاله به‌عنوان حرکتی متأثر از فقه اسلامی، با ویژگی‌هایی همچون نظام‌مند کردن مالیات، اصلاح ساختار دیوان‌سالاری، و تضعیف عناصر غیررسمی مذهبی مانند درویشان بررسی شده است. در مقایسه با مقاله‌ی حاضر که تحلیلی گسترده از وضعیت کلی مذهبی در دوره‌ی آق‌قویونلوها با رویکردی تاریخی-منبع‌محور ارائه می‌دهد، مقاله فیضی‌سقا یک مطالعه‌ی تخصصی و عمیق بر بخش خاصی از همان دوره (اصلاحات مذهبی-اداری سلطان یعقوب) است. مقاله‌ی حاضر نگاه کل‌نگر و تاریخی به تأثیر مذهب در ساختار کلی دولت و روابط با نهادهای مذهبی دارد، در حالی که این پژوهش، دقیقاً به تأثیر فقیهان دستگاه دیوانی در شکل‌دهی اصلاحات و سیاست مذهبی در سطح اجرایی می‌پردازد. هر دو مقاله از منابع معتبر تاریخی بهره گرفته‌اند، اما مقاله فیضی‌سقا از منظر فقهی و فکری بیشتر به نقش نخبگان مذهبی رسمی (نه صوفیان یا جریان‌های عامیانه) توجه کرده، که آن را تبدیل به مکملی مفید برای پژوهش حاضر در بخش پیشینه می‌سازد.

پوریانژاد، فرهاد (۱۳۹۲)، «غزا علیه گرجیان و کشمکش با سلطان محمد فاتح در عصر اوزون حسن آق‌قویونلو»، فصلنامه مطالعات اسلامی - تاریخ و فرهنگ، شماره ۹۰، بهار و تابستان ۱۳۹۲.

در این مقاله، با تمرکز بر لشکرکشی‌های اوزون حسن به گرجستان و برخوردهای نظامی-مذهبی او با سلطان محمد فاتح عثمانی، سعی دارد نشان دهد که چگونه مفاهیم دینی مانند غزا، جهاد و دفاع از اسلام، به‌عنوان پوششی برای اهداف نظامی و سیاسی ترکمانان آق‌قویونلو مورد استفاده قرار گرفت. مقاله با تکیه بر منابع تاریخی و سفرنامه‌های اروپایی، به پنج غزوه مهم اوزون حسن علیه گرجیان و ارتباط آن‌ها با تحرکات نظامی عثمانیان و دربارهای اروپایی پرداخته است. در مقایسه با مقاله حاضر که تمرکز اصلی آن بر تحلیل کلی اوضاع مذهبی در عصر آق‌قویونلوها است، این مقاله بیشتر یک مطالعه نظامی-مذهبی موضوع‌محور در

باب نقش ایدئولوژی اسلامی (جهاد علیه کفار) در مشروع سازی جنگ های اوزون حسن است. در واقع این مقاله کار شده ابعاد گسترده تری از دین، همچون نقش علما، صوفیه، قضاوت شرعی و ساختار مذهبی را تحلیل می کند، اما مقاله پوریانژاد به طور خاص تلاش دارد نشان دهد که چگونه خطاب دینی و باور مذهبی به خدمت مقاصد سیاسی و نظامی درآمد. از لحاظ منابع، هر دو مقاله از متون تاریخی معتبر و اسناد سفرنامه ای بهره برده اند، اما مقاله پوریانژاد تمرکز ویژه تری بر منابع غربی و نقش ارتباطات خارجی (مانند سفر کاتولیک ها، پاپ و تجار ونیزی) دارد. در مقابل، مقاله حاضر دیدی جامع تر نسبت به ساختار مذهبی حکومت و کارکردهای سیاسی و اجتماعی آن در درون دولت دارد.

احمدی، نزهت و جوزانی، اعظم (۱۳۹۰)، «شاخص های مشروعیت در رویکردهای مذهبی حکومت ترکمانان قراقویونلو و آق قویونلو»، منتشر شده در فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، سال ۱۳۹۰، شماره ۱۲.

نویسندگان در این مقاله با تمرکز بر مفهوم مشروعیت سیاسی، به بررسی شاخص ها و مؤلفه های مذهبی ای می پردازند که حکومت های قراقویونلو و آق قویونلو برای تحکیم قدرت خود به کار گرفتند. پژوهش با رویکردی نظری و جامعه شناسی (با بهره گیری از مفاهیم وبر و نظریه های مشروعیت سیاسی) سعی دارد نشان دهد که این دو حکومت چگونه از ارزش های دینی، تصوف، نهاد قضا، علما، و ساختارهای مذهبی محلی برای مشروعیت بخشی استفاده کردند. تمرکز مقاله بیشتر بر مفاهیم کلان مانند رابطه مذهب و قدرت، عقلانیت دینی، و ساختارهای فرهنگی-اجتماعی مشروعیت است. در مقایسه با مقاله ی حاضر، که تمرکز ویژه ای بر تحلیل تاریخی وضعیت مذهبی در عصر آق قویونلوها با استفاده از منابع دست اول و روایت های تاریخی دارد، مقاله ی احمدی و جوزانی رویکردی نظری تر و تئوریک تر دارد. در واقع، اگر مقاله ی حاضر توصیف و تحلیل داده های تاریخی را دنبال می کند، این مقاله تلاش می کند آن داده ها را در چارچوب مفاهیم سیاسی مدرن تحلیل کند. همچنین، مقاله حاضر بر مصادیق دقیق تر (مانند سیاست مذهبی اوزون حسن، نقش صوفیان در دربار، و رفتار با علمای شیعه) متمرکز است؛ در حالی که این مقاله به صورت کلی و تطبیقی به دو حکومت ترکمان پرداخته است.

شاهمرادی، سید مسعود (۱۳۹۶)، «نگرش حاکمان آذربایجان به تشیع (از فروپاشی ایلخانان تا تأسیس صفویه)»، فصلنامه «نامه تاریخ اسلام»، زمستان ۱۳۹۶، شماره ۲۸.

نویسنده در این مقاله با رویکرد تاریخی-تحلیلی به بررسی سیر تحول نگرش حاکمان محلی آذربایجان (از چوپانیان تا آق قویونلوها) نسبت به مذهب تشیع پرداخته است. تمرکز اصلی او بر روند تدریجی گرایش به تشیع و آماده سازی بستر مذهبی برای رسمی شدن آن در دوره صفوی است. نویسنده با بهره گیری از اسناد تاریخی، گزارش هایی از نشانه های شیعی در خاندان های ترکمان (از جمله ضرب سکه ها، ساخت مساجد، رفتار با سادات، دفن در اماکن مقدس) و تعاملات آن ها با فرقه هایی چون حروفیه

ارائه داده است. در مقایسه با مقاله‌ی حاضر، که مشخصاً و به‌صورت منسجم به تحلیل اوضاع مذهبی در دوره آق‌قویونلوها می‌پردازد، مقاله‌ی شاه‌مرادی نگاه کل‌نگر و زمینه‌سازانه دارد؛ یعنی به سیر تاریخی از سقوط ایلخانان تا ظهور صفویه به‌عنوان بستری برای رشد تشیع می‌نگرد. مقاله حاضر به شکل دقیق‌تر و موردی‌تر، سیاست‌های مذهبی حکام آق‌قویونلو را بررسی کرده، در حالی که مقاله شاه‌مرادی از منظر سیر تحولات ساختاری و فرهنگی آذربایجان، به گرایش‌های مذهبی این خاندان‌ها اشاره می‌کند. از لحاظ منابع، هر دو مقاله بهره‌گیری جدی از منابع تاریخی دارند، اما مقاله‌ی حاضر از نظر منابع متأخر و متون غربی (مانند سفرنامه‌ها و منابع دوره‌نگار) غنی‌تر است. همچنین رویکرد مقاله حاضر بیشتر به جنبه‌های کارکردی مذهب در سیاست و مشروعیت‌بخشی متمرکز شده است.

رستمی، عادل (۱۳۸۵)، «مناسبات تشیع و تصوف در آناتولی و تأثیر آن بر همگرایی صفویان و ترکمانان این منطقه»، تاریخ در آیین، شماره ۱۲.

رستمی در پژوهشی با تمرکز بر آناتولی قرون میانه، به بررسی درآمیختگی دو جریان مذهبی مهم، یعنی تشیع و تصوف، و تأثیر آن بر شکل‌گیری حمایت قبایل ترکمان از طریقت صفوی پرداخته است. مقاله وی به شکلی جامع، تاریخچه نفوذ تصوف و تشیع (به‌ویژه اشکال غالبانه آن‌ها) در میان روستاییان و عشایر ترکمان را تبیین کرده و با تحلیل طریقت‌های مختلف مانند بکتاشیه، مولویه، قلندریه و بابائیه، ریشه‌های فکری و سازمانی جنبش قزلباش را دنبال کرده است. این مقاله همچنین نقش نهادهای فتوت و شخصیت‌هایی مانند بابا اسحاق و بدرالدین سماونه را در زمینه‌سازی برای اتحاد مذهبی-سیاسی با صفویان برجسته می‌سازد. در مقایسه با پژوهش حاضر، که مشخصاً به بررسی وضعیت مذهبی در عصر حکومت آق‌قویونلوها می‌پردازد، مقاله رستمی به زمینه‌سازی‌های فکری و اجتماعی ماقبل صفوی می‌پردازد و تمرکز جغرافیایی‌اش بیشتر بر آناتولی و سرزمین‌های پیرامونی است. پژوهش حاضر با استناد مستقیم به منابع فارسی و غربی، نقش مذهب رسمی و ساختار سیاسی دولت آق‌قویونلو را بررسی می‌کند؛ حال آنکه رستمی به تحولات اجتماعی و عوامانه‌تر مذهبی در میان قبایل ترکمان اشاره دارد که به مرور به صفویان پیوستند.

شاه‌مرادی، سید مسعود (۱۳۹۷)، «جایگاه تشیع در رویکرد مذهبی ترکمانان آق‌قویونلو»، تاریخ‌نامه خوارزمی سال ششم پاییز ۱۳۹۷، شماره ۲۳.

شاه‌مرادی، در مقاله‌ای با رویکرد توصیفی-تحلیلی، به بررسی سیاست مذهبی حکومت آق‌قویونلوها پرداخته است. تمرکز او بیشتر بر استفاده حکمرانان ترکمان از نهاد دین در فرآیند مشروعیت‌بخشی، به‌ویژه با تأکید بر بهره‌گیری از شخصیت‌های دینی و نهاد قضاوت شرعی در دستگاه حکومتی است. همچنین نویسنده به تضادها و رقابت‌های مذهبی درون ساختار قدرت آق‌قویونلوها و

نقش آن در تضعیف وحدت سیاسی اشاره کرده است. در مقایسه با پژوهش حاضر، که تحلیل دقیق تری از وضعیت مذهبی در منابع اصلی همچون روضه‌الصفاء، تاریخ رشیدی، و آثار سفرنامه‌نویسان غربی ارائه می‌دهد، مقاله شاه‌مرادی از نظر استنادات تاریخی کمتر به منابع دست‌اول رجوع کرده و بیشتر جنبه نظری تحلیل را تقویت کرده است. همچنین مقاله حاضر به تفکیک عملکرد مذهبی هر یک از حاکمان آق‌قویونلو و تأثیر آن‌ها در ساختار مذهبی-سیاسی پرداخته، در حالی که مقاله شاه‌مرادی دیدی کلی‌تر و کم‌جزئیات‌تر دارد. در مجموع، مقاله شاه‌مرادی به‌عنوان یکی از نخستین مطالعات موضوع‌محور در زمینه سیاست مذهبی آق‌قویونلوها ارزشمند است، حاضر پژوهش حاضر با بررسی دقیق‌تر منابع تاریخی و تطبیق با ساختار مذهبی عصر، توانسته ابعاد عمیق‌تری از تحولات مذهبی در این دوره ارائه دهد.

منتظرالقائم، اصغر و شاه‌مرادی، سید مسعود (۱۳۹۲)، «تشیع قراقویونلوها»، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، دانشگاه اصفهان، پاییز ۱۳۹۷، شماره ۲۳.

منتظرالقائم و شاه‌مرادی در مقاله‌ای پژوهشی با رویکرد تحلیلی-توصیفی به بررسی نوع تشیع قراقویونلوها پرداخته‌اند. تمرکز اصلی آنان بر تعریف «تشیع طریقتی یا صوفیانه» و تبیین معیارهایی برای شناسایی تشیع در منابع تاریخی است. نگارندگان با بهره‌گیری از شواهد متنی، سکه‌شناسی، اشعار، معماری مذهبی و حتی انتساب‌های نسبی، تلاش کرده‌اند تا اثبات کنند که تشیع حاکمان قراقویونلو نه تنها وجود داشته بلکه واجد ویژگی‌هایی خاص بوده که از آن با عنوان «تشیع غیر وابسته به فرق رایج» یاد کرده‌اند. در مقایسه با مقاله حاضر که محور تمرکز آن بر وضعیت مذهبی دوره آق‌قویونلوها است، پژوهش منتظرالقائم و شاه‌مرادی به سلسله‌ی قراقویونلوها اختصاص دارد. با این حال، هر دو پژوهش در تبیین نقش دین در مشروعیت و ساختار قدرت ترکمانان و بررسی منابع دست‌اول تاریخی قرابت دارند. مقاله حاضر به صورت منسجم‌تری به سیاست‌های مذهبی فردی حاکمان آق‌قویونلو مانند اوزون حسن و یعقوب بیگ پرداخته، در حالی که آن مقاله بیشتر به واکاوی نظریه‌ای در مورد «نوع تشیع» یک حکومت تاریخی تمرکز دارد.

الف) اوضاع مذهب در میان جامعه عصر آق‌قویونلو

بیشتر مطالب از اوضاع مذهبی در میان اجتماع مردم در این دوره را ونیزیان (کنتارینی و باربارو) نوشته‌اند؛ در باب کنتارینی آنچنان که مشخص است پس از ورود وی از طریق ارمنستان به تبریز که در بلوا و شورش فرزند اوزون حسن (یعنی اغورلو محمد و همچنین زغرلی از امرای این نواحی) به سر می‌برد و سنگربندی شده بود، آنچنان رفتار شایسته‌ای با کنتارینی و همراهان او نشده است بطوری که در دو قسمت از سفرنامه خود می‌گوید:

هنگامی که از میان عده‌ای ترک می‌گذشتیم، شنیدم که می‌گفتند «اینها سگهائی هستند که قصد دارند بدعتی و شکافی در دین محمدی ایجاد کنند باید این کافر را تکه تکه کنیم.» (کنتارینی، ۱۳۴۹: ۳۳). ولی بهر حال بعضی وقتها مجبور بودم برای خرید مایحتاج زندگی بیرون بروم، و یا مترجم خود را و یا اینکه شخصی به نام آستوستین را که اهل پلویا بود و از کافا همراه ما بود، و اندکی نیز زبان می‌دانست بیرون بفرستم. مردم آن دو را سخت می‌آزردند، و به آنها می‌گفتند که باید ما را تکه تکه کنند. (کنتارینی، ۱۳۴۹: ۳۴)، ژوزف باربارو نیز در باب بدرفتاری برخی ایرانیان متعصب با عیسویان زبان به شکوه می‌گشاید: در تبریز روزی درویشی به نام حاجی به نزد مسیحی ارمنی بنام خواجه میرک که در دکان زرگری بود رفت و او را گفت از دین مسیحیت بازگردد، طی گفت‌وگو میرک که بازرگانی مشهور بود قبول نکرد به دین اسلام بگردد، پس حاجی شمشیر بر سرش زده و او را مقتول ساخت، سپس خبر از طریق فرزند میرک به شاه رسید و او انتها حاجی را با دست خود کشت و دستور داد جسدش خوراک سگان شود، بلکه متولی مقبره اوزون حسن (درویش قاسم) را که جنازه را با التماس هواخواهان آن درویش به آنان سپرده بود، از بین برد، و مردم را نیز بدلیل همراهی با درویش ابتدا غارت کرده و سپس مالیات به طلا بست (باربارو، ۱۳۴۹: ۱۸ و ۱۹). البته بعدها سفیر با دیدن از شهرهای مابین تبریز تا اصفهان مطالبی را نیز در باب دوست داشتن عیسویان توسط مردم ایران بیان می‌کند:

ایرانی‌ها مردمانی نجیب و خوش‌رفتار هستند و از طرز سلوک و رفتارشان بر - می‌آید که عیسویان را دوست دارند. در مدت توقفمان در ایران به هیچ‌وجه مورد بی‌احترامی واقع نشدیم (کنتارینی، ۱۳۴۹: ۴۰).

حتی قبل از خروج کنتارینی از تبریز، بدلیل مالیاتی که مسیح میرزا فرزند اوزون حسن از مردم تبریز برای جنگ با زغری می‌خواست و آنان مخالفت کرده بودند. سفیر ناچار شده بود از کاروانسرا خارج و مدت کوتاهی را در کلیسایی در تبریز سکنی گزیند که نشان‌دهنده این است که آن رفتار و ظن مردم تبریز به آنان بیشتر بدلیل شرایط بحرانی آن بازه زمانی بوده است.

همچنین سفیر مذکور در بندی دیگر می‌گوید: هم زنان و هم مردان ایرانی خوش قیافه، و خوش قدوبالا هستند و پیرو دین اسلام می‌باشند (کنتارینی، ۱۳۴۹: ۴۰)؛ از این سخن نیز پیداست که در این دوره غالب جمعیتی ایران مسلمان هستند که امری مشهود است، به‌طوری که باربارو در جای دیگر می‌گوید: برگردیم به هرمز. اکنون اندکی از جاهایی سخن می‌گوییم که در مقابل جزیره هرمز در آن سوی خلیجی است که نام بردم در جهت شمال یعنی در سواحل ایران. مردم ساکن این نقاط مسلمان‌اند [...] (باربارو، ۱۳۴۹: ۹۶).

در جایی دیگر در سفرنامه باربارو آمده است در حالیکه وی را به نزد اوزون حسن می‌برند، دیگران نیز بنا بر درجات و مقام خودشان به رسم مسلمانان بر روی فرش‌ها نشسته‌اند (نوائی، ۱۳۶۶: ۱۲۵). که این نیز به نوبه خود نشان از تلفیق ارزش‌های ایرانی و اسلامی در تار و پود این بازه زمانی است.

در باب نوع مذهب مردم در این دوره، با سخنانی که خنجی در گوشه و کنار اثر خود می‌زند می‌توان برداشت نمود که نه تنها مذهب مولف بلکه مذهب غالب در جامعه نیز سنی شافعی بوده است بطوری‌که در جایی با تعریف از سلطان یعقوب و اطرافیان وی در قلعه اوجان، علما و فقیهان را بدین‌گونه معرفی می‌کند «علمای رفیع مقدار که در حقایق نقلیه رأی‌شان شفع اجتهاد شافعی و نعمان و در دقایق عقلیه فکرشان با فارابی و ابن سینا هم عنان بود» (خنجی، ۱۳۸۲: ۳۶۵).

در جمله‌ای از سفرنامه باربارو میزان باور و اعتقادات دینی ایرانیان در دوره ترکمانان کاملاً مشهود است، بطوری‌که می‌گوید:
[...و شراب خمره‌ای چهار دوکات نه به سبب آنکه در کشور کمیاب است، بل از آن رو که مردم غالباً نمی‌نوشد. (باربارو، ۱۳۴۹: ۸۴).

ژوزفا باربارو در باب یادبود مردگان در بین ایرانیان نیز مطالب جالبی را بیان می‌کند: پس از مرگ فردی جمعیت زیادی اعم از زنان و مردان و پیران و کودکان در قبرستان جمع می‌شوند چنانکه کوچه‌های منتهی به قبرستان پر از جمعیت می‌شود و به همراه آخوند مراسم شمع‌ها را دست گرفته و دعا و ورد می‌خوانند، سپس گوشت‌ها را برای مصرف به همان گورستان می‌آورند، نیازمندان در بین راه خود را بر زمین انداخته و طلب صدقه می‌کنند، و برخی پیشنهاد می‌کنند برای نیکوکارانی که بر ایشان صدقه می‌دهند دعا خوانده شود. بر گورها، سنگی به شکل قائم قرار داده و بر آن نام فرد متوفی را می‌نوشتند؛ همچنین برخی قبور در نمازخانه‌ای کوچک محصور بودند (باربارو، ۱۳۴۹: ۱۱۶).

باربارو همچنین در باب برخی ریاکاران مذهبی در میان ایرانیان نیز می‌گوید: مسلمانی که در نظر همکیشان خود مرد خدا بود مانند جانوران می‌زیست و آنقدر از دین و آئین گفته و دیگران را موعظه کرده بود که موثر افتاده اما بدان راضی نشده و تصمیم گرفت چهل روز، روزه بگیرد و چیزی نخورد تا استادی خود را بر دیگران بنمایاند او کلبه مدور کوچکی را ساخته و پس از چهل روز زنده بیرون می‌آید، مردم انگشت به دهان می‌مانند اما کسی که هوشمندتر بود بوی گوشت را از کلبه استشمام کرده و زیر آن کلبه را پر از گوشت می‌یابند، پس خبر به گوش اوزون حسن رسید و قاضی عسکر را برای دستگیری او فرستاد و او پس از شکنجه اعتراف کرد که دیوار کلبه را سوراخ کرده و از شورها و مواد مغذی که یکی از مریدانش برای او آورده بود، پنهانی تغذیه می‌کرده است، بعد از آن درویش و مریدش کشته شدند (باربارو، ۱۳۴۹: ۱۱۷). طبیعتاً باربارو نمی‌توانسته است درکی از این

حرکت آن مرد داشته باشد، اما همانطور که می‌دانیم این اقدام همان چله‌نشینی است که صوفیان آن را انجام می‌دهند که نتنها نشان از رواج این اقدامات در این دوره، بلکه نشانه‌ایست بر فزونی صوفی‌گری که برخی به اشتباه شیوع و نفوذ و گسترش آن را از آغاز حکومت صفویه می‌دانند.

این ریاکاری و سواستفاده برخی از دین در این دوره را می‌توان ناشی از باورهای خرافی مردم و حکمرانان نیز دانست؛ بطوری‌که باربارو در جایی دیگر اطلاعات جالبی را از باورها و اعتقادات مذهبی در ایران عصر ترکمانان آق‌قویونلو به ما می‌دهد:

برای مثال در باب تبریز می‌گوید فردی را در گورستان شهر می‌بیند که پزندگان زیادی به دور او می‌چرخند، که بعد از پرس‌وجو از مردمان، آنان وی را مردی یگانه‌متدین در کل سرزمین معرفی کرده و او را از اولیای خدا می‌شمارند که هرگاه به هر مرگی اشاره کرده به نزد او می‌رود و تکه گوشتی را از دست او می‌خورد؛ حتی مردم در باب کرامات این فرد داستان‌ها می‌گفته‌اند (باربارو، ۱۳۴۹: ۱۱۴ و ۱۱۵). همچنین در باب باورهای حکمرانان عصر، نوشته‌هایی از بابا عبدالرحمن مجذوب خواهد آمد.

ب) اوضاع مذهبی و دیانت در نزد اوزون‌حسن آق‌قویونلو

۱.۲) مطالبی در باب مشروعیت و دیانت اجداد و بستگان اوزون‌حسن:

اثر خنجی اطلاعات و جزئیات مذهبی ارزشمندی را (به سبب اینکه نویسنده خود جایگاهی در دین داشته و اعتقاد داشت که سلاطین آق‌قویونلو جانشین بر حق خلفا هستند و سعی در مشروع سازی حکومت آنان بود)، به ما می‌دهد، وی در باب مشروعیت‌سازی برای حکمرانی ترکمانان آق‌قویونلو در میان انواع دلایل چند مورد از دلایل مذهبی را نیز مطرح می‌کند، از جمله اینکه ترکمانان آق‌قویونلو در دعوت دین اسلام هیچگاه به مانند برخی پادشاهان فارس و یمن عناد نورزیده و بلافاصله به دین محمدی درآمده‌اند (خنجی، ۱۳۸۲: ۲۵)؛ و یا در خصلتی دیگر معتقد است ترکمانان آق‌قویونلو هیچگاه با پیروی از نحل باطله و تعصب فاسده (مانند تشیع آل‌بویه و الحاد صفاریان و...) بسوی ارتداد گام برنداشته‌اند (خنجی، ۱۳۸۲: ۲۶). همچنین در بیان سایر اعتقادات حسنه احفاد بایندر خان، آنان را بدور از دخل و تصرف بر حرم و اموال رعیت و مسلمانان، ولو دشمنان، می‌داند (خنجی، ۱۳۸۲: ۲۹).

اثر طهرانی نیز به عنوان منبع اصلی دوره ترکمانان آق‌قویونلو حاوی اطلاعات ارزشمندی است؛ این اثر یگانه منبعی است که نه تنها از زمان فتح ممالک جهان‌شاه به وسیله اوزون‌حسن بلکه از زمان حضور آنها در دیاربکر اطلاع درخور و جالبی را از جایگاه و مذهب و دیانت اجداد اوزون‌حسن (در بخش ذکر اجداد و انساب حضرت صاحب‌قران) به ما می‌دهد.

فی‌المثل در باب قتلوبیگ (پدر عثمان بیگ) مطالبی بس ارزشمند ارائه داده و او را بدین گونه معرفی می‌کند: «قتلوبیگ و او امیری بود پیرهنزکار دین‌دار که بناء امر او بر اتباع شرع و جدّ و اجتهاد در صلاح عباد و حرب و جهاد با مخالفان دین که بر حواشی آن بلاد است نهاده بود و پیوسته بسدّ ثغور آن دیار در پیشی کفار و فتح ولایت ایشان کمر بسته برفع رایت اسلام و کسر دشمنان دین قیام و اقدام داشت [...]» (طهرانی، ۱۳۵۶: ۱۲)؛ و در باب تاکید و صحه بر این سخنان، ابتدا به حمله حاکم طرابوزان به ممالک اسلامی و مقابله به مثل قتلوبیگ و غارت و شکست حاکم طرابوزان و اسارت دسپینا خاتون (دختر حاکم طرابوزان) بدست قتلو اشاره کرده و سپس به جهاد او در گرجستان و غارت شهر احسغا (اخسغار) می‌پردازد (طهرانی، ۱۳۵۶: ۱۲-۱۴). همچنین در باب دین‌داری عثمان بیگ (فرزند قتلوبیگ)، پدر بزرگ اوزون حسن و حاکم محلی دیاربکر در دوره تیمور، مطالبی گفته و این شعر زیر را می‌سراید:

باستادی دولت هوشمند	بمعماری همت سربلند
بناکرد قصری بروی زمین	نه از آب و گل بلکه از ملک و دین
بآلات و اسباب عهد قدیم	موسس بارکان شرع قویم [...]

(طهرانی، ۱۳۵۶: ۱۲).

البته ذکر این نکته خالی از لطف نیست که طهرانی چون در اثر خود اوزون حسن را از طریق معرفی هفتاد نفر به حضرت آدم می‌رساند طبیعتاً هر چه بسوی اجداد قبلی سلطان مذکور می‌رویم، مطالب، کلی و درهم و توئم با افسانه و خرافات است که نمی‌توان بیشتر آنها را در سایر منابع تاریخی یافت و در نتیجه قابل استناد نیست و آورده نشد.

همچنین ابوبکر طهرانی مطالبی را که در آن رنگ و بوی مذهبی پیداست در باب حمزه بیگ بن قراعثمان بیان می‌کند که وی پس از مرگ پدر، علیه علی بیگ برادر و جانشین پدر قیام کرده او را شکست داده و شهر آمد را تصرف می‌کند؛ طهرانی او را بی‌توجه به شرع و دشمن شارعان شریعت معرفی می‌کند و در باب او می‌گوید که روزی از مکتب اطفالی در شهر گذر کرد که کودکان در آن مشغول خواندن قرآن بودند، حمزه بیگ آنان را دید و بگفت که «بنیان کرده‌اند که بعلم و قراءت که من انداخته‌ام اشتغال نمایند نعوذ بالله من جریانۀ فی هذیانۀ» (طهرانی، ۱۳۵۶: ۱۳۷). هر چند باتوجه به اینکه طهرانی در دربار اوزون حسن بن علی بیگ این روایات را نوشته می‌توان پیش‌بینی کرد که او صرفاً از حربه دین استفاده نموده تا بر علیه مخالفان پدر سلطان فعلی در اثرش مطلبی نوشته و او را محکوم کند که طبیعتاً استفاده از سلاح مذهب نشان‌دهنده اهمیت کاربرد و تاثیر آن در این دوره است.

۲.۲) جایگاه دیانت در نزد اوزون حسن آق قویونلو و اقدامات مذهبی وی:

حسن بیگ مورخ عصر صفوی در باب اعتقادات و دیانت و شخصیت اوزون حسن آق قویونلو چنین می گوید:

«پادشاهی صاحب شوکت بود و عدالت ما لا کلام داشت و با علما و فضلا مجالست می نمود و از حدیث و تفسیر در مجلس او می گذشت و خودش به آن می رسید و سادات و مشایخ و علما را تعظیم تمام می نمود» (روملو، ۱۳۸۴، جلد ۲: ۸۰۵).

همچنین در پاورقی اثر که به تصحیح نوایی است مطالبی هم از منجم باشی در اثر خود صحائف الاخبار آورده شده است؛ وی، اوزون حسن را خردمند و دلیر و پرهیزکار و متدین و مشتاق به امور خیریه و عام المنفعه و دوستدار علم و فضل و ادب شمرده است (روملو، همان).

خنجی هم در باب گسترش شریعت راسخ و درست توسط اوزون حسن بیان می کند که:

«[به محافظت] ثغور آثار لیاقت هر مشرک و کفور را امانت فرمود و به مراقبت شوارع، شعایر حجة الاسلام را احیا نمود» (خنجی، ۱۳۸۲: ۳۵).

سلطان حسین بایقرا نیز در جواب نامه اوزون حسن در جمله ای که در نامه های آن روزگار رواج داشته است، اوزون حسن را بدین گونه معرفی می کند «حضرت معدلت شعار مکرمت آثار زبده سلاطین روزگار قدوه خواقین ذوی الاقتدار مالک الرقاب انام حامی حوزه الاسلام قاطع ابنیة الجور والاعتساف معزالسلطنه و الدین حسن مهدالله تعالی قواعد الخلافة [...]» (مؤید ثابتی، ۱۳۴۶: ۳۹۵).

مولانا عبدالرحمن جامی نیز در جواب مکتوب اوزون حسن وی را اینگونه معرفی می کند «[...] پادشاه جهان پناه و شهریار معدلت شعار، سلطان الغزاة و المجاهدین، قهرمان الطغاة و المعاندین» (نوائی، ۱۳۶۶: ۱۳۳)؛ در ادامه همین نامه جامی از قلع و قمع راهزنان و امن شدن راه حجاج بیت الحرام و همچنین جهاد با گرجیان توسط اوزون حسن، مراتب شکرگزاری و حمایت خود از این اقدامات را به سلطان بایندری اعلام می کند و این شعر را برای وی می سراید:

معز دین حسن بن علی بن عثمان کاز اوست منتظم امروز امر حج و غزا

چو گشت بادیه آباد ازو به جای سموم و زد زریگ بیابان نسیم روح فزا...

(نوائی، ۱۳۶۶: ۱۳۴).

به علاوه این موارد، میرجعفری از قول مؤلف التاریخ الغیائی ذکر می کند که اوزون حسن تمامی شرابخانه ها و قمارخانه ها و سایر متعلقات آن را که تا قبل از آن در شهرها رواج داشت بکلی برانداخت (میرجعفری، ۱۳۸۸: ۳۰۳).

همچنین چگونگی رویکرد سیاسی اوزون حسن در دستگاه حکومتی خود، به ویژه در حوزه مذهبی و رفتار با علمای دینی در اثر لب التواریخ با جزئیات خاص خود آمده است (الحسینی القزوینی، ۱۳۱۴: ۲۱۹).

در باب اهمیت شرع و دیانت اوزون حسن حتی در زمانی که او در دیاربکر بود می توان گفت: بعد از روی آوردن حسن علی فرزند مغضوب جهانشاه قراقویونلو به دربار اوزون حسن وی مورد احترام سلطان آق قویونلو قرار گرفت، بطوری که چندبار تصمیم گرفت به نزد پدر برگردد و تا عراق رفته، پشیمان می شد و باز می گشت، اما هر بار مورد توجه و احترام اوزون حسن قرار می گرفت تا اینکه افعال قبیحه حسن علی از جمله ترک صلوات و ترک غسل جنابات و امثال آن بر اوزون حسن مسلم گشت و او را از خود راند، سپس وی به بغداد و نزد پیربوداق فرزند جهانشاه و حاکم آن ناحیه رفت (طهرانی، ۱۳۵۶: ۳۶۹).

باربارو نیز در سخنی نشان می دهد که جایگاه اسلام در نزد اوزون حسن به چه میزان بوده است: پس از ورود سفیران هند به نزد حسن بیگ و نشان دادن تحف و هدایا به او و هنگام صرف ناهار اوزون حسن سوالی را از سفرای هند پرسید که آیا جز پادشاه آنان پادشاه دیگری هست که در دین اسلام یا همان محمدی باشد، که آنان گفتند به غیر از پادشاهان دو سلطان مسلمان دیگر وجود دارد و مابقی مسیحی اند (باربارو، ۱۳۴۹: ۷۲).

در واقع جایگاه اصول دیانت و اعتقادات در رای و سخنان اوزون حسن بدان حد بود که بعد از قضیه غزای خود در گرجستان و مراجعت به دیاربکر، جهانشاه قراقویونلو لشکری را برای تصرف اخلاط (که کردها آنجا را از دست او درآورده بودند)، فرستاد و اشاره کرد که از اخلاط عبور کنند و از طریق قراولان عکس العمل اوزون حسن را که در آن نواحی بود، به عرض او برسانند، با استواری و ثابت قدمی اوزون حسن آن لشکر به جانب اخلاط بازگشت و جهانشاه سفیری را با عرض اینکه از این تجاوز ناملامتایی صورت نگیرد به اوزون حسن فرستاد، سفیر جهانشاه خواست که از قبَل او سوگند خورده و اوزون حسن را سوگند دهد که اوزون حسن گفت سوگند خوردن چه فایده که اگر فرد منافق باشد اعتمادی بر سوگند او نیست و اگر مومن باشد سخن او مورد اعتماد است و نیازی به سوگند خوردن نیست، سپس علی شکر بیگ بهارلو را از زندان رها کرده و همراه خورشیدبیگ سفیر خود نزد جهانشاه فرستاد (طهرانی، ۱۳۵۶: ۳۸۲)؛ همچنین اوزون حسن بعد از شکست جهانشاه و امان دادن قراقویونلوها در بازگشت به موطن خود، قصد آذربایجان نموده که امرا او را بدلیل تلف شدن قراقویونلوها در مسیر بازگست خود نهی کردند، و این نظر بر اوزون حسن نیک افتاد و گفت: «[...] و مقتضای فاصبر «كما صَبَرَ أُولُو الْعِزْمِ» را کاربند باشیم و در تاخیر عزم فرموده «العجلَةُ

من الشیطان» را کار فرماییم عین صواب خواهد بود». سپس با این تصمیم جملگی به آمد بازگشتند (طهرانی، ۱۳۵۶: ۴۳۲)، که این مورد دوم نیز نشان‌دهنده جایگاه شرع در زبان سلطان است.

همچنین گویا اوزون حسن آق‌قویونلو قبل از جنگ نهایی و سرنوشت ساز دیگر خود با جهان‌شاه قراقویونلو، علی‌رغم تغال بر کتاب مثنوی و عاشق پاشا و همچنین پیشگویی‌های بابا عبدالرحمن، تغالی نیز بر قرآن زده و آیه «إذهب إلی فرعون إِنَّهُ طَغَى» بر روی او گشوده شده است (طهرانی، ۱۳۵۶: ۴۱۶)، همین تغال وی به قرآن کریم در اثر تاریخ جهان‌آرا نیز ذکر شده (غفاری قزوینی، ۱۳۴۳: ۲۵۱)، این برداشت مذهبی نه تنها به عنوان نشانه‌ای الهی برای مقابله با خصم تلقی شد، بلکه می‌تواند نشان‌دهنده اعتقاد قلبی اوزون حسن بر کتاب خداوند و بازتابی از استفاده سیاسی و مشروعیت‌بخش متون دینی در تصمیم‌گیری‌های نظامی آق‌قویونلوها باشد. پیوند این واقعه با گفتمان مذهبی، نشان می‌دهد که رهبران این دولت در بحبوحه جنگ، از قرآن به عنوان ابزار تقویت روحیه و توجیه الهی اقدامات خود نیز بهره می‌گرفتند؛ در باب همین جنگ بعد از شبیخون اوزون حسن به جهان‌شاه و شکست و نهایتاً کشته شدن سلطان قراقویونلو، مولف نگارستان بیت جالبی را می‌سراید که در آن رنگ و بوی الهی به سپاهیان اوزون حسن می‌دهد، و لشکریان را همچون قضای آسمانی می‌داند که جهان‌شاه را که گرفتار باد غرور شده بود بدست می‌آورند و به دیار عدم می‌فرستند:

گردون اثر زمانه تهور اجل نهیب انجم عدد ملائکه نصرت قضا توان

(غفاری کاشانی، ۱۴۰۴: ۳۵۵).

از طرفی ابوبکر تهرانی مدعی است که توجه بیشتر اوزون حسن به آذربایجان نسبت به عراق عرب پس از شکست جهان‌شاه آن بود که حسن‌علی فرزند جهان‌شاه از دین و شرع فاصله گرفته و به راه انحراف افتاده و دست تعدی به مال و جان مسلمانان دراز کرده، از جمله آنکه حرم پدر را به نامحرمان داده، خاتون بیگم همسر جهان‌شاه را با طناب دار کشته و با زنان امرا هم‌نشینی و لهو و لعب می‌کند، و بنابراین این دلیل است که علی‌رغم سرپیچی پیر محمد آلپاوت در بغداد پس از چهل روز از محاصره آن ولایت صرف‌نظر کرده و به‌سوی آذربایجان روان شد (طهرانی، ۱۳۵۶: ۴۵۹-۴۶۰).

همچنین ابوبکر تهرانی در باب درگیری سلطان ابوسعید و اوزون حسن بعد از پیروزی سلطان آق‌قویونلو بر حسن‌علی، همان دلایل تکراری را می‌آورد، مبنی بر اینکه سلطان آق‌قویونلو، سلطان ابوسعید را بدور از شرع دانسته است، و همچنین رویای صادقه اوزون حسن و تغال او به قرآن و پیشگویی‌های بابا عبدالرحمن و منجمان به شکل دیگر و در قالب همان شکل قبلی آمده‌اند، و به‌علاوه این موارد مثال‌ها و سخنان کلیشه‌ای دیگر نیز به رشته تحریر درآمده است (طهرانی، ۱۳۵۶: ۴۷۴-۴۷۶).

اوزون حسن همچنين بر شیوخ و علما و شفاعت اهل اسلام نیز جایگاه زیادی قائل بوده به طوری که بعد از شکست دادن و کشتن سلطان ابوسعید تیموری، امیر عبدالرحیم صدر و برادرش عبدالوهاب را که از مقامات و ارکان بلندبالای دولت ابوسعید بوده و به مرگ محکوم شده بودند، به شفاعت سید نظام الدین عبدالغفار که از سادات عالی نسب کرمان است، آنان را بخشیده و از غل و زنجیر رها کرد و به خراسان فرستاد (طهرانی، ۱۳۵۶: ۴۹۳)؛ والہ اصفهانی نیز در باب اهمیت شرع و علما در دستگاه اوزون حسن چنین گوید: «آفتاب عالم تاب شرع انور در زمان دولت بی زوالش به درجه‌ی کمال پیوست و نقش مرام علمای اعلام و افاضل کرام در عهد سلطنت روزافزونی بر حسب دلخواه نشست. پیوسته مجلس همایونش به حضور ارباب دانش و بینش مشحون و روزگار صحبتش با این سلسله‌ی جلیله به تحقیق مسائل فقه و حدیث مقرون بود. سادات عالی درجات که دارای سپهر سیادت و لالی درج سعادت‌اند در زمان فرخنده نشان وی بالانشین صفه‌ی اعتبار و علمای اعلام و مشایخ کرام که سیاحان دیار معارف و سباحان بحر عوارف‌اند در روزگار فرخنده آثارش به مواید انعام او کامیاب و کامکار بودند. چندان از مساجد و مدارس و رباطات و بقاع خیر به معماری همت والا نهمتش همدوش آسمان گردید که شرح آن در وسعت آباد بیان نگنجد. و آن مقدار باران افضالش بر کشت آرزوی ارباب حال و اصحاب سؤال از وظیفه و سیورغال باران گردید که عدد آن به حساب‌دانی بیان به جایی نرسد» (والہ اصفهانی قزوینی، ۱۳۷۹: ۷۱۷)؛ و یا در باب اهمیت علمای شرع نزد اوزون حسن همین بس که پس از تسلط سلطان حسین بر خراسان و کشته شدن یادگار محمد، اوزون حسن که قصد خراسان کرده بود به دلیل آمدن شیخ الاسلام عبدالله (از نوادگان سلطان ابوسعید ابوالخیر) با پیغام میانجگری و صلح از طرف سلطان حسین، از لشکرکشی به خراسان دست کشید و اداره و حکمرانی بر آن ولایت را بر عهده شاهزادگان تیموری گذاشت (میرجعفری، ۱۳۸۸: ۲۹۲).

این سلطان آق‌قویونلو حتی در نامه خود در باب شکست ابوسعید تیموری به سلطان مصر، مرتباً با استفاده از آیات قرآنی اقدامات خود را توجیه کرده و با استفاده از شریعت و آیات قرآنی بر اقدامات و در نهایت حکومت خود مشروعیت می‌بخشد، به طوری که در جایی از نامه ذکر می‌کند که پس از بدست آوردن عراق و آذربایجان تا کرمان و جرون و سپردن بیشتر مناطق شرقی ایران به شاهزاده تیموری یادگار محمد میرزا، حال در تلاش است به مقتضای آیه احسن کما احسن الله الیک (آیه ۷۷ سوره قصص) در تمهید ارکان معدلت و رعیت پروری بکوشد (مؤیدثابتی، ۱۳۴۶: ۳۸۳-۳۸۴). اوزون حسن حتی در مکتوب خود به یادگار محمد میرزا، علی رغم سایر موارد او را بر استواری و گسترش پایه‌های شرع در قلمرو خودش توصیه می‌کند (مؤیدثابتی، ۱۳۴۶: ۳۸۵). اوزون حسن همچنین در نشان یادگار محمد میرزا در باب ایالت خراسان، تمامی سادات، حکام، مشایخ، قضات، معارف، موالی، مشاهیر و اشراف و... را در ایالت مذکور توصیه می‌کند از یادگار محمد میرزا متابعت کنند و متقابلاً یادگار محمد میرزا را توصیه بر استواری اسلام و از بین بردن بدعت‌ها از اسلام می‌کند، چرا که معتقد است استقامت امور مملکت بدون استحکام قواعد شریعت امکان پذیر نیست (مؤیدثابتی، ۱۳۴۶: ۳۸۶-۳۸۷).

بعلاوه اوزون حسن بعد از استیلا بر تبریز به هنگام گذر از مسجد مظفریه بر کسانی که بدست وی کشته شده بودند (از جمله جهانشاه و محمدی میرزا قراقویونلو)، فاتحه و دعایی خوانده است که در این باب طهرانی بی‌تی گفته است:

«آفرین بر دل نرم تو که از بهر ثواب کشته غمزه خود را به نماز آمده»

(طهرانی، ۱۳۵۶: ۵۲۳)؛

همچنین بعد از شکایتی که از متولیان و قاضیان شرع به او رسید، آنان را تخویف کرده و پس از چند روز جمیع آنان را معزول ساخت (طهرانی، ۱۳۵۶: ۵۲۴).

همچنین امیرحسن بیگ (اوزون حسن) در باب ارزش نماز و قبله‌ی آن و کعبه چنین گوید: «خوشا حال جوانان که به هنگام ادای نماز به جانب کعبه توجه می‌نمایند خانه‌ی کعبه را می‌بینند و به خاطر جمع نیت کرده تکبیر احرام بر زبان می‌آرند و مرا به سبب پیروی سعی بسیار می‌باید نمود تا خانه‌ی کعبه را ببینم و از گلستان بی‌خزان نماز، گلهای جمعیت خاطر را به دست توفیق بچینم» (واله اصفهانی قزوینی، ۱۳۷۹: ۷۲۱).

سلطان آق‌قویونلو اقدامات مذهبی مناسبی را نیز در قبال رعایا و سایرین انجام داده است:

برای مثال بعد از شکست رستم ترخان، و به هنگام مراجعت به قشلاق آمد، نیرویی را برای سرکوبی برخی قبایل عرب رقه که میان شام و دیاربکر متعرض و مزاحم مسلمان می‌شدند، فرستاده و غنایم بسیاری به‌دست آورده است (طهرانی، ۱۳۵۶: ۲۸۱).

در اصل اوزون حسن در محتوای نشان یادگار محمد میرزا برای خراسان، حتی سلطنت خود را از جانب خداوند می‌داند و بیان می‌کند بخاطر همین انتخابش توسط خداوند است که قصد دارد بر اعمال و اشاعه شریعت و دیانت بر عموم جامعه مسلمان بپردازد (مؤیدثابتی، ۱۳۴۶: ۳۸۶). و یا پس از شکست و مرگ جهانشاه و بدنبال آن تسلط اوزون حسن بر آذربایجان و عراقین و صلح با سلطان حسین بایقرا در خراسان و آرام شدن اوضاع کشور و همچنین آمدن سفرای روم و مصر به نزد او، گویا سلطان آق‌قویونلو تدارک سفر حجی را از یزد برای داراها و ندارها می‌بیند و آنان به همراهی سید نعمت‌الله ثانی به قم آمده و با اسباب مناسب همراه برادر سلطان (اویس بیگ) که میرحاج شده بود، به سوی بغداد و دربار مقصودیگ روان می‌شوند تا از آنجا راهی سفر حج شوند (طهرانی، ۱۳۵۶: ۵۵۳-۵۵۴)؛ همچنین بعد از آن اوزون حسن در مابین سلطانیه و قزوین عید قربان را جشن گرفته و سپس به سوی سلطانیه رفت و دستور داد مسجد جامعی که در حدود ابهر بود، با مال خاصه خود تعمیر شود (طهرانی، ۱۳۵۶: ۵۵۶-۵۵۷)، بعلاوه کمک به فقرا و مسکینان و سفره طعام عام برای درویشان بابا عبدالرحمن و برگزاری جشن میلاد

پیامبر(ص) همراه با ختم قرآن مجید و و پخش غذا به عموم (طهرانی، ۱۳۵۶: ۵۶۰-۵۵۸) از دیگر اقدامات اوست. به گفته روملو مسجدی نیز از حسن پادشاه در تبریز مانده است که بقول او «هیچ یک از پادشاهان عمارتی بدین گونه پرفیض بر سطح مرکز خاک طرح نکرده اند» (روملو، ۱۳۸۴، جلد ۲: ۸۰۶).

۳.۲) بابا عبدالرحمن مجذوب و اعتقاد راسخ اوزون حسن به کرامت وی:

یکی از نکاتی که در دربار اوزون حسن توجه ژوزف باربارو سفیر ونیزی را جلب می کند، دیدن درویش دیوانه ای به نام (بابا عبدالرحمن مجذوب) است، گویا این درویش مقرری نیز داشته و اضافه بر آن نیز در صورت خواسته او به وی داده می شده است و خود در خانقاه رفت آمدی در میان درویشان داشته است؛ گویا باربارو بعد ها متوجه می شود که داستان از این قرار است که در روزگار تسلط جهان شاه قراقویونلو بر ایران این درویش به دربار اوزون حسن در ارمنستان رفته و با پرتاب عصای خود در جمله ملازمان شاه، ظرف هایی که در بین آنان قرار داشته می شکند و بعد از بیان چند کلمه می رود ملازمان آن را به فال نیک گرفته و سخنان او را به اوزون حسن اینگونه تعبیر می کنند که شاه باید دشمنان خود را مانند این ظرف ها در هم شکند، شاه به جنگ رفت و در صورت پیروزی قول برکشیدن و احترام بر درویش را داد، او در جنگ دشمن را از بین برد و گشت و تمامی ایران را تا هرات متصرف شد و در نهایت درویش دیوانه نیز که بارها نمونه های رفتار دیوانه وار او در متن آمده است، برکشیده شد (باربارو، ۱۳۴۹: ۱۱۵ و ۱۱۶).

تاریخ دیاربکره از پیشگویی ها و کرامات بابا عبدالرحمن که او را نزد اوزون حسن محبوب کرد مطالبی مجزای از سفرنامه باربارو بیان می کند؛ او می گوید قبل از جدال اوزون حسن با رستم ترخان که از سوی جهان شاه قراقویونلو برای کمک به سلطنت جهانگیر آق قویونلو (برادر اوزون حسن) آمده بود، بابا عبدالرحمن در مجلس اوزون حسن در وقت شام وارد شد، ناگاه شمشیر اروق محمد توشمال را کشید و بر طاسی زد و گفت هذا رأس ابن ترخان، سپس بندی را از کمر خود باز کرده به کمر اوزون حسن بسته و صراحی برداشته و به اوزون حسن داد گفت: إشرَبْ وَلَا تَتَخَفْ فَإِنَّ الْكُلَّ لَكَ؛ و بدین صورت شد و سخن بابا عبدالرحمن با شکست رستم ترخان از سپاه اوزون حسن و کشته شدن او به واقعیت تبدیل شد (طهرانی، ۱۳۵۶: ۲۵۳-۲۵۴)، به طوری که بعدها رستم ترخان به هنگام مرگ شمشیر اروق محمد توشمال را برای مرگ طلب کرد (طهرانی، ۱۳۵۶: ۲۸۰) و بقول طهرانی «[و این جمله از اعاجیب کرامات ظاهره آنحضرت بود و جمیع آق قویونلو برین کرامات مطلع و شاهد حال بودند» (طهرانی، همان)؛ البته در متن کتاب دیاربکره بارها به پیش بینی های بابا عبدالرحمان مجذوب اشاره شده و بار دیگر نیز در بخش لشکرکشی جهان شاه قراقویونلو به دیاربکر، بابا عبدالرحمن، منصب دولت دار جدید را به دلیل ظلم و فساد فراوان حاکمان قراقویونلو به سلطان آق قویونلو تفویض کرده و به زوال روز به روز ترکمانان قراقویونلو اشاره می کند (طهرانی، ۱۳۵۶: ۴۱۳).

۴.۲) اهمیت جهاد با غیرمسلمانان نزد اوزون حسن آق‌قویونلو:

هر چند که جهاد سلاطین مسلمان ایرانی در گرجستان که همواره در پهنای تاریخ روی داده است و حسن پادشاه نیز از این قضیه مستثنا نیست را نمی‌توان همواره بر دیانت آنان نوشت، بطوری‌که در بخشی از اثر خلد برین در باب غزا اوزون حسن در گرجستان غنایم فراوان بدست آمده از گرجستان و متعاقب آن شادمانی مردم تبریز از این غنایم و غلامان مشهود است: «در اوایل سال هشتصد و هشتاد و یک به قصد ادراک سعادت غزا و جهاد به صوب دیار گرجستان نهضت فرمود و ارباب سیورغالات را از سادات عالی درجات و علماء و مشایخ منبع البرکات مصحوب موکب ظفر ورود گردانید تا ایشان نیز از این موهبت به نصیبی وافر سرافراز گردند، و به نیروی بازوی قلعه گشا کمند تسخیر بر کنگره‌ی حصار بسیاری از قلاع و ولایات گرجستان افکنده مفتوح گردانید و از پسران و دختران گرجیان چندان به اسیری گرفت که موکب ظفر نشان از ایشان که نمونه‌ی حور و غلمان بودند غیرت روضه‌ی رضوان گردید. و هم در آن سال عنان به صوب مراجعت معطوف گردانیده چون به تبریز رسید سادات و موالی و ارباب و اهالی آن ملک دلپذیر را از آن حواری و غلمان به نصیبی نمایان خوشوقت و شادان گردید» (واله اصفهانی قزوینی، ۱۳۷۹: ۷۲۰-۷۲۱)؛ به هر روی غزا اوزون حسن در گرجستان، خود می‌تواند سندیتی بر اهمیت امور شرعی در نزد شاه ترکمان باشد.

در ابتدا باید گفت که اوزون حسن حتی در زمانی که در موضع دیاربکر بود، عزم جهاد گرجستان کرده است و از شهر آمد حرکت کرده و برای اینکه از حمله جهانشاه قراقویونلو ایمن بماند بعضی سرداران نامدار وی از جمله پیرعلی بیگ بهارلو و سولان بیگ (که در جنگ با رستم ترخان به اسارت درآمده بودند) را در مسیر گرجستان آزاد کرده و به گرجستان رفته آن‌جا را غارت کرد و از راه ارزنة‌الروم به دیاربکر بازگشت (طهرانی، ۱۳۵۶: ۳۷۶-۳۷۷).

همچنین گویا در گیرودار درگیری اوزون حسن و سلطان محمد عثمانی بر سر طرابوزان، اوزون حسن زمانی که می‌فهمد لشکر سلطان عثمانی بغزو به طرابوزان رفته بودند و سلطان عثمانی و سپاهیان جملگی مسلمانند، علی‌رغم پیروزی اولیه بر سپاه عثمانی با سلطان محمد به شرط تحویل طرابوزان مصالحه می‌کند؛ اما سلطان عثمانی بر وعده وفا نکرده طرابوزان را اشغال کرده و اوزون حسن بدلیل عهد و پیمان به دیاربکر مراجعه کرده و مجدداً آماده غزای گرجستان می‌شود (طهرانی، ۱۳۵۶: ۳۹۱-۳۹۲)؛ پس در واقع جهاد مجدد سلطان آق‌قویونلو در گرجستان هم در متن مشخص و آورده شده است (طهرانی، ۱۳۵۶: ۳۹۳)، که ذکر جزئیات آن نرفت.

خنجی هم در باب حملات اوزون حسن به سرزمین گرجیان پس از استیلا به سرزمین قراقویونلو چنین گوید:

«و چون در روی زمین از ظلام ظلم آثار و از ظلمه دیار نماند، دیار کفار گرج را [به] کرات به رکضات مردی پایمال خیل اختلال ساخت [...]» (خنجی، ۱۳۸۲: ۳۵).

در همین باب در جایی دیگر می‌آورد:

«حضرت خاقان سعید آخر نهضتی که فرمود، غزای گرجستان بود. عساکر جرّار و جنود بی‌حدّ و شمار، از اقصای ممالک محروسه جمع نموده، عازم غزای [کفار] گرج و متوجّه [الغای] آثار هرج و مرج در آن بلاد گشت، تا از حرف تیغ آبدار اسم لیکن کَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا در صفحات دنیا باقی دارد و تخم ثواب صالحات افعال در مزرع اعمال خویش کارد.» (خنجی، ۱۳۸۲: ۹۳).

مؤلف کتاب لب‌التواریخ هم در باب جریان غزا و لشکرکشی اوزون حسن به گرجستان همان مطالب سایرین را متذکر می‌شود (الحسینی القزوینی، ۱۳۱۴: ۲۲۱).

روملو نیز در باب آخرین جهاد حسن‌پادشاه می‌نویسد: «و هم در این سال، حسن پادشاه بن علی بیگ بن قراعثمان بن قتلّی بیگ بن دور - علی بیگ بن پهلوان بیگ به غزای گرجستان رفته از سادات و مشایخ و هرکس که از اهل سیورغال بود همراه برده ولایت گرجستان را مسخر کرده اسیر بسیاری گرفت و هریک از سادات و مشایخ را نصیبی داده مراجعت نمود و در شب عید فطر از دست ساقی اجل جرعه فنا نوشید. إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» (روملو، ۱۳۸۴، ج ۲: ۸۰۵).

۵.۲) اندکی در باب ابوبکر طهرانی، مورخ درباری آق‌قویونلو و تسامح مذهبی اوزون حسن:

نکته مهم دیگری که می‌توان گفت باتوجه به اینکه ابوبکر طهرانی بارها در متن از کرامات و بزرگی امام علی (ع) و شرح مظلومیت شهدای کربلا و امام حسین (ع) مطالبی گفته و همچنین سخنان با آب و تابی را از امام هشتم شیعیان در مشهد مقدس به نوشتار کشیده است، بعلاوه عدم علاقه او در به زبان آوردن نامی از خلفای راشدین (درست برعکس فضل‌الله روزبهان خنجی) همگی می‌توانند نشانی از تشیع ابوبکر طهرانی و یا گرایش بدان باشند؛ که این مسئله خود نیز می‌تواند دو مسئله را نشان دهد که یا دربار و دستگاه و سلاطین آق‌قویونلو به‌مانند دودمان قراقویونلو شامل گرایشات شیعی می‌شوند که برخی از پژوهش‌گران آن را مطرح می‌کنند، یا اینکه صرفاً می‌تواند نشان‌دهنده تساهل دودمان آق‌قویونلو بر سایر نحل اسلام در دستگاه خود باشد؛ چرا که این تسامح و اغماض بر ادیان توسط اوزون حسن در باب مسیحیت هم دیده شده و بنای کلیسای ارمنی، همسری مسیحی و دوستی دول اروپایی با او همگی سندیتی است بر این امر مهم (میرجعفری، ۱۳۸۸: ۳۲۸)، به‌طوری که وقتی یک بازرگان ونیزی بعدها در روزگار شاه اسماعیل صفوی از دیاربکر (مسکن و مأوی اصلی و ابتدایی آق‌قویونلو) دیدار می‌کند، علی‌رغم ذکر تعداد زیادی کلیسا در شهرهای این ولایت، جمعیت مسیحی و یهودی شهرهای بزرگ دیاربکر یعنی قره‌آمد و ماردین را بیشتر از

مسلمانان بیان می‌کند (گمنام، ۱۳۴۹: ۳۸۵-۳۸۹)؛ به‌علاوه کاترینو زنو سفیر ونیزی دیگری که با دسپینا خاتون، همسر اوزون حسن خویشاوندی داشت و اوزون حسن به او اجازه دیدار با همسرش را داده بود، در این باب نکته‌ای بیان می‌کند که نشان‌دهنده همین تسامح سلطان آق‌قویونلو هست: «می‌پندارم که هیچ پادشاه مسلمان یا مسیحی حتی به نزدیک‌ترین بستگان خود چنین اجازه‌ای نداده باشد، این دسپینا مومن‌ترین زن روزگار بود و پیوسته نصرانی نیک‌اعتقادی بشمار می‌رفت و هر روز رسماً مراسم عشای ربانی را به آیین کلیسای یونانی برپا می‌کرد و خود با اخلاصی فراوان در آن شرکت می‌جست. شوهرش نیز با آنکه مذهبی دیگر داشت و دشمن کیش همسر بود، هرگز سخنی در این باره به او نگفت و وی را به ترک کیش خویش نخواند. براستی مایه شگفتی است که چگونه این با آن سازگاری نموده و چگونه آن همه عشق و محبت در میان ایشان برقرار بوده است» (زنو، ۱۳۴۹: ۲۲۸)، در واقعاً اساساً شرط کالیوحننا، پادشاه کومننی طرابوزان و پدرزن اوزون حسن با این ازدواج همین بود که دسپینا بر کیش نصارا باقی بماند و اوزون حسن کشیشانی برای اجرای مراسم مذهبی وی بگمارد (آنجلولو، ۱۳۴۹: ۲۹۰)، به‌علاوه تمامی این موارد دسپینا خاتون خود در کاخی جداگانه نمازخانه داشت و هرگاه مایل بود در آنجا به عبادت می‌پرداخت (گمنام، ۱۳۴۹: ۴۲۱). هر چند که به‌نظر نمی‌توان این تسامحات را بدلیل مخالفت شدید علما و قشر مذهبی جامعه به‌طور گسترده و عام، در میان اجتماع دانست، و صرفاً می‌توان آن‌ها را به موارد مذکور محدود کرد، زیرا بارها در منابع مشاهده شده که همین اقدامات، صدای افرادی مانند فضل‌الله بن روزبهان خنجی را حتی در آثارشان درآورده است.

پ) اوضاع مذهبی و دیانت در نزد یعقوب آق‌قویونلو

اما در باب سلطان یعقوب بیگ آق‌قویونلو، دیگر سلطان قدرتمند این سلسله ترکمانیه نیز مطالبی وجود دارد که نشان‌دهنده اهمیت شریعت در دستگاه اوست و او نه تنها آن را در امور مملکتی بکار برده بلکه خود نیز به شکل راسخی بر آن پایبند است. در واقع نه تنها عملکرد سیاسی یعقوب بیگ، مبنی بر تداوم راه سیاسی پدر و تقلید از او بود، بلکه به‌قول مولف اثر لب‌التواریخ اهمیت جایگاه مذهب و علمای دینی در دستگاه او نیز به همان شکل ادامه یافت (الحسینی القزوینی، ۱۳۱۴: ۲۲۲).

سلطان یعقوب با شکست برادر خود سلطان خلیل وارث تملکات آق‌قویونلو و سلطان بلامنازع این اتحادیه شد. وی پس از رسیدن به تبریز، بر تخت سلطنت نشست و به ترویج عدالت و دادگستری پرداخت. او مناصب و سیورغالات پدرش را برای سادات، علما و فقها تأیید کرد و همچنین قاضی مسیح‌الدین ساوجی فرزند خواجه شکرالله را به مقام صدارت و مسئول امور شرعی و شیخ نجم‌الدین مسعود خواهرزاده خواجه عیسی را به نیابت خود در امور سلطنت منصوب کرد (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۴: ۴۳۱؛ واله اصفهانی قزوینی، ۱۳۷۹: ۷۲۳).

خواندمیر در باب سلطان یعقوب می گوید: بدستور پدر مغفور خویش در تشیید قواعد رعیت پروری سعی موفور نمود و در تقویت شریعت غرا کوشیده جهه سادات و قضاء و علما سیورغالات مقرر فرمود (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۴: ۴۳۱). حتی جامی شاعر معروف آن قرن، پس از جوان مرگ شدن سلطان یعقوب در یکی از ابیات مرثیه ای که برای سلطان آق قویونلو سرود، اشاره به دوری وی از بدی ها و منکرات می کند:

[...]ملکی از شام تا خراسان داشت وز بدیها دلی هراسان داشت... (نوائی، ۱۳۶۶: ۱۳۶).

مسئله دیگر که می توان به آن توجه کرد تلاش ناموفق یعقوب آق قویونلو از طریق علمایی مانند: شیخ عیسی ساوجی، شیخ نجم الدین مسعود و شرف الدین محمد دیلمی، برای اصلاحات اراضی و از بین بردن قوانین غیراسلامی یاسای چنگیزی از ایران بود که قشر ضعیف جامعه پایمال امیال زمین داران یا به اصطلاح تیول داران نشوند، که در نهایت با مخالفت همین گروه به جایی نرسید به طوری که یک ماه پس از مرگ سلطان یعقوب، شیخ عیسی ساوجی را به دار آویختند (میرجعفری، ۱۳۸۸: ۳۲۴).

۱.۳) قاضی مسیح الدین عیسی و دیگر علما و جایگاه آنها در نزد یعقوب آق قویونلو:

خواندمیر کمالات و فضایل قاضی عیسی را بسیار می داند بطوری که در باب او می گوید:

[...]و جمال حالش بحلیه دیانت متحلی بوده پیوسته نقش خیرخواهی بر الواح ضمائر مینگاشت پادشاه و امرا و سپاه را بمعروف امرکرده از منکر نهی مینمود و درگفتن کلمه الحق از ملامت هیچکس نیندیشیده همواره زبان به نصیحت همکنان میگشود (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۴: ۴۳۲).

در باب قاضی عیسی، خواندمیر روایت جالبی دارد، او می گوید از قول قاضی ضیاء الدین نورالله شنیده شده است که روزی سفرایی از سلاطین روم و مصر به نوبت به دربار سلطان یعقوب بیگ آمدند که ضیافت بزرگی به مناسبت ورود آنان تدارک دیده شده بود و خود سلطان یعقوب لباس زردوزی پوشیده و بر تخت سلطنت نشسته بود، سفرا را اجازه حضور داد، قاضی عیسی نیز آمد و سلطان یعقوب را در آن لباس دیده و به او می گوید که لباس یا جامه زردوزی شده بر مردان حرام است، سپس سلطان بر امیر سراج الدین که ملازمش بود، دستور داد لباس را از کتف او بردارد، پس یعقوب هیچ بی محلی نکرده و از سخن او اطاعت نمود؛ پس در واقع قاضی هر بار سلطان یعقوب را از ارتکاب اموری که مخالف شرع بوده منع می نموده است (خواندمیر، ۱۳۸۴، ج ۴: ۴۳۲).

خنجی نیز درباب کرامات و دیانت قاضی عیسی سخن‌ها گفته و خود تاکید می‌کند که گفته‌هایش از روی حقیقت است نه از روی اغراق و صمیمیتی که با او دارد؛ شرح تمامی گفته‌های او به درازا می‌کشد و ما به همین گفته وی بسنده می‌کنیم: «بنا بر این نموده می‌شود که فی‌الواقع قاضی صفی‌الدین عیسی ذاتی بود به مزایا و فضایل نفسانی مخصوص و آیات کمالات ذات ملکی [ملکات] او را منصوص، سجدتی کریمانه و حمیتی حمیمانه داشت. چون عرق تقویت دین و تمشیت خادمان شرع مبین در او نابض گشتی از شوکت هیچ ذاتی اندیشه نفرمودی و از صولت هیچ متغلب احتراز نمودی. همچو شیر معرکه و غا [بر] روبهان بیشه مکر و دغا تاختی و به سر پنجه حقانیت بیخ ارباب نفسانیت را از زمین شیطانیت بر انداختی» (خنجی، ۱۳۸۲: ۳۳۹).

البته ذکر این گفته نیز خالی از لطف نیست که از نظر خنجی امور پادشاهی بدلیل جایگزینی قوانین یاسای چنگیزی به جای قوانین الهی خدشه‌دار شده است و قاضی مذکور در جهت برطرف کردن این معزلات بوده است «قاضی مرحوم می‌خواست که مطلقاً بر نسق شریعت غرّاً و نهج ملّت زهرا دایر باشد و الحقّ در این باب اهتمامات به ظهور رسانید که کفّه اعمال خود را از حمل حسنات ثقیل گردانید» و [به برکت] اهتمام آن خلاصه کرام دست اسلام قوی گشت و رحمت رحمانی بر عرش عالم انسانی مستوی شد. زلال شریعت از خدشه بدعت صافی و کدورت اهواز از سلسال دین مصفی، متجافی گشت. نهال شرع مکرم شاداب و چمن ستم بی‌آب نمود. میزان دین مستقیم و برهان ملّت قویم بود. علمای دیندار مکرم و فضلالی حکمت شعار منعّم بودند» (خنجی، ۱۳۸۲: ۳۴۰).

همچنین در این دوره برادر قاضی عیسی یعنی قاضی علامه امام‌الدین شیخ علی ساوجی به عراق فرستاده شد تا بدعت‌ها را از بین برده و شریعت اسلامی را بمانند خلفای راشدین و ائمه مهذبین پیاده‌سازی کرده و در گسترش عدالت و همچنین نظم در بیت‌المال و جمع‌آوری وجوه شرعی و اصلاح در سیورغالات در ناحیه بکوشد، همچنین گویا شیخ علی ساوجی به اشارت برادر خود که نفوذ فراوانی در دربار داشت عازم عراق عجم شده است «اکنون مصلحت آن است که برادر در این سفر قائم مقام من باشد و شما او را همدم و هم مسکن باشید» (خنجی، ۱۳۸۲: ۳۴۷)؛ سلطان یعقوب خود نیز در این باب به حکام عراق و فارس نوشت: «خلاصه مضمون فرمان همایون آنکه سایر حکّام و داروغگان ممالک عراق و فارس به نصب قاضی شیخ علی منصوب و به عزل او معزول باشند و در آخر فرمان این لفظ نوشته که حکم او حکم ماست و سخن او سخن ما و دیگر سخنی نیست» (خنجی، همان). البته با توجه به متن گویا درگیری‌های لفظی بر سر مشکلات در نوع اجرای شریعت و عدالت و وجوه شرعی و سیورغالات، میان خنجی (که خود اهل عراق بود) و شیخ علی اتفاق افتاده است، بطوری‌که حتی بعداً، خنجی اقدامات ناشایست شیخ علی را در عراق و فارس و روی آوردن فقهای بزرگ فارس و دیگر مناطق را به قاضی عیسی بیان کرده و قاضی عیسی را بدلیل اعتقاد راسخ بر حقانیت شیخ علی ملامت می‌کند «فی‌الجمله، جمله آن نصایح نسبت با دل‌های مرده حکم نوحه نایب داشت و اعتقاد و

ارادت قاضی به حقانیت خواجه شیخ علی نه چنان راسخ که به عواصف این نصایح متزلزل گردد و عقد صفا نه چنان معقود که به اضعاف این تنبیهات متزلزل شود» (خنجی، ۱۳۸۲: ۳۵۱). بعد از این خنجی روایاتی را بعد از درگذشت سلطان یعقوب از شیخ علی و حتی قاضی عیسی (که ابتدا از او تمجید کرده بود) آورده و آنان را عاجز و زبون کرده و بالایی که سرشان آمده را ناشی از رفتار خودشان دانسته است (از نظر من گمان می‌رود این گفتار در باب قاضی عیسی را بعد از مرگ سلطان یعقوب نوشته باشد). همچنین از اثر خنجی می‌توان جایگاه دیگر علما و فضلان دین و شریعت را نیز در دستگاه سلطان یعقوب دریافت، بطوری که بعدها که شاه برای سرکوب شیخ صدر اردبیلی به آذربایجان می‌رفت یکی از علما و قاضیان بزرگ و صاحب‌نام قزوین بنام مولانا شمس الدین محمد الحنفی برای شفاعت امیرزاده علی، حاکم گیلان، نزدش رفته تا شاه مبلغی از مبلغ درخواستی‌اش از امیرزاده علی را که هزار و دویست تومان می‌بود تخفیف دهد که شاه به احترام وی تمامی مقدار مبلغ مجازاتی که امیرزاده علی می‌بایست بدلیل مخالفت و تعدی از دستورات شاه می‌پرداخت، را بخشود (خنجی، ۱۳۸۲: ۲۴۰-۲۴۱).

۲.۳) زیرسوال بردن دیانت قاضی عیسی و احتمالاً سلطان یعقوب توسط خنجی در عالم‌آرای امینی:

خنجی احتمالاً پس از مرگ سلطان یعقوب به شکل کوبنده‌تری دیانت قاضی عیسی را مجدداً زیر سوال می‌برد و گوید: «رشف فضایح زندیقی را کشف نصایح صدیقی نام نهاده و به بهانه فتح‌الباب عدل عمری در جور حجاجی گشاده. وقاحت و بدای شیطانی را سماحت و حیای عثمانی انگاشته و به اسم دامن پاکی علی عالی، علم رایت هتاک‌ی ابن ملجم برافراشته. تعیین قوانین ستم اجلاف را تقنین قواعد سنن اسلاف خوانده و امانت آثار دین را احیای شرع متین گفته» (خنجی، ۱۳۸۲: ۳۷۰-۳۷۱)، هر چند ممکن است با توجه به محتوای نوشته خنجی، این انتقادات شامل خود سلطان یعقوب نیز شده باشد که در این باب باید جانب احتیاط را رعایت نمود. وی بار دیگر به بدگویی از قاضی عیسی روی آورده و داستانی را در باب اتفاقی که در حضور او رخ داده بیان می‌کند (خنجی، همان)، و سپس در این باب به تفصیل سخن گفته و از فضای تاریخی فاصله می‌گیرد. از این بدگویی چندچیز از دیانت این دوره برداشت می‌شود، اول اینکه یا این ستم‌های بر رعایا و بدعت‌های مذکور در دین بوده است یا اینکه خنجی بنابر شرایط خود در دستگاه سلاطین بعدی مجبور به گفتن این حقایق شده یا اینکه بطور کلی با افرادی به‌مانند قاضی عیسی و نفوذ آنها در دربار مشکل داشته است؛ یا دوم اینکه احتمال دارد حکومت سنی آق‌قویونلو تأثیراتی از شیعه گرفته باشد بطوری که حکومت قراقویونلو را حکومتی شیعه‌مذهب می‌دانستند، و خب طبیعتاً این به مذاق شخص متعصبی به‌مانند خنجی خوش نمی‌آمده است.

۳.۳) درگیری شیخ حیدر صفوی و سلطان یعقوب آق‌قویونلو:

هرچند که روزگاری اوزون حسن آق‌قویونلو در تلاش برای قدرت یافتن و تثبیت آن، خواهر و دختر خود را به ازدواج شیخ جنید و فرزندش شیخ حیدر صفوی درآورد (واله اصفهانی قزوینی، ۱۳۷۹: ۷۱۹). اما با بالا گرفتن کار صوفیان بویژه در روزگار یعقوب آق‌قویونلو، وی با همراهی فرخ‌یسار شروانشاه در فکر سرکوبی آنان افتاد که به رهبری شیخ حیدر عزم جهاد کرده بودند.

در واقع خواندمیر در این باب سلطان یعقوب را تا زمانی بر روش راست می‌داند که بر علیه سلطان حیدر صفوی اقدامی نکرده بود، اما وی با کمک رساندن به فرخ‌یسار شروانشاه برای مقابله با سلطان حیدر که به جنگ کافران آن‌سوی دریند می‌رفت، در ناحیه تبر سران شروان، موجب به قتل رسیدن سلطان حیدر صفوی و پراکنده شدن قزلباشان اطرافش شده که در نهایت سلطان علی صفوی نیز کشته شده و خاندان حیدر صفوی اسیر گشت.

عکس این نظر خواندمیر را صاحب کتاب عالم‌آرای امینی بیان کرده، یعنی خنجی در بخشی از کتاب خود به شدت حملات شیخ حیدر به شروان را محکوم کرده و از نظر نویسنده این کار طغیان علیه دودمان آق‌قویونلو بوده و به‌علاوه در ذکر و بیان خاندان و گذشتگان شیخ صفوی آنان را رهنما و هدایت‌گر می‌داند که تا حدودی شیخ جنید رو به دنیاگرایی و مادیات آورده و سپس شیخ حیدر به مانند فرزند نوح که به راه پدر نبود و نابود شد او نیز از راه پدران خود منحرف شده و شیطان بر او غالب شده است؛ نمونه آن را بسیار می‌توان در متن دید: «نصرت رحمان از معنی پادشاه جلیل و نکبت شیطان در صورت شیخ اردبیل و تفصیل داستان طغیان شیخ حیدر اردبیلی» (خنجی، ۱۳۸۲: ۲۵۲)؛ از نظر خنجی حتی در جریان لشکرکشی شیخ حیدر به شروان به بهانه غزا با چرکس‌ها، او و صوفیان پیروش مسلمان نیستند چرا که ناغافل خون مسلمانان شروان را ریختند: «شیخ حیدر همچو ساقی اجل بر سر راه کینه و جدل ایستاده و صوفیان خون‌آشام را به آشامیدن خون اهل اسلام همچو جام مدام سر داده. شهر شماخی همچو کاسه‌ای از خون مالا مال [...]» (خنجی، ۱۳۸۲: ۲۷۷). هر چند، خنجی نتوانسته است در اثر خود حقایقی را پنهان کند، برای مثال در باب این قضیه بارها بر شجاعت شیخ حیدر اقرار نموده و وفاداری صوفیان تا پای جاننش را به قلم کشیده است، بطوری که در جایی بعد از کشته شدن شیخ حیدر گوید: «چون صوفیان شیخ را عیان دیدند که شربت ناگوار مرگ چشیده و [ارخت] زحمت و رنج از سرای سپنج بیرون کشیده، فدایی‌وار به یکبار روی به کارزار آوردند و کوششهای مردانه کردند، و در هیچ معرکه هیچ آفریده ندیده که بعد از قتل سردار لشکر بدین گونه کارزار کرده باشد؛ چه بعد از جدا شدن سر، بدن را حرکت میسر نیست» (خنجی، ۱۳۸۲: ۲۹۴).

روایاتی متفاوت و بعضاً اشتباه نیز در آثار سفرنامه نویسان و نیز من جمله آنجلولو وجود دارد که سرکوبی شیخ حیدر را به رستم بیگ آق‌قویونلو نسبت می‌دهند که این امری اشتباه است و رستم بیگ پس از درگذشت سلطان یعقوب، ابتدا با کمک گرفتن از

خاندان صفوی و فرزندان شیخ حیدر برای تثبیت قدرت خود تلاش نموده و سپس عزم سرکوبی آنان را نموده و در این گیرودار، سلطان علی برادر بزرگ تر اسماعیل میرزا صفوی به قتل رسید.

۴.۳) رویدادهای سلطان یعقوب و مشعشعیان:

یکی از رویدادهای مهم دیگر در دوره سلطان یعقوب، حضور فعال مشعشعیان اثناعشری در خوزستان است؛ خنجی در اثر خود بدین نکته اشاره کرده و می گوید که در طول حکومت سلطان یعقوب از طرف او حکومت بر خوزستان بر امیر محسن بن محمد مشعشعی بوده است. از نظر خنجی بعدها با جور و ظلم امیر محسن در غالب دین تشیع در خوزستان برخی از سرداران و حتی برادر محسن به درگاه یعقوب آق قویونلو آمده و از دین تشیع برائت جسته و حتی بعدها با متوسل شدن سید حسن فرزند امیر محسن بر یعقوب آق قویونلو که خواستار حکومت به جای پدر بود این امر برای وی فراهم شده و امیر محسن علی رغم بکارگیری مکر و حيله، مجبور به فرار بسوی جزایر شد (خنجی، ۱۳۸۴: ۳۰۳-۳۰۷)؛ نکته جالب علاوه بر سرزنش مشعشعیان توسط خنجی و روایات ذکر شده، حکمرانی یک دولت شیعی در این منطقه بوده است که گویا ترکمانان آق قویونلو نیز به مانند ترکمانان قراقویونلو نتوانسته اند بطور کامل بر خوزستان و قلاع مستحکم آن (طبق گفته خنجی) دست یابند و ناچار بر حکومت مشعشعیان شیعی بدانجا رضایت داده اند. در کتاب مجالس المومنین نیز آمده است که میان سلطان محسن بن سید محمد مشعشع و سلطان یعقوب بایندری رابطه ای وجود داشته است که در قالب روایتی تاریخی به ثبت رسیده است. این روایت نشان می دهد چگونه علما و دانشمندان آن دوره، آثار خود را به نام سلاطین مختلف از جمله سلطان یعقوب آق قویونلو می نوشتند تا حمایت و مشروعیت مذهبی آنان را نشان دهند. چنین رفتاری، نمود روشنی از سیاست مذهبی سلاطین آق قویونلو، به ویژه سلطان یعقوب، است که با بهره گیری از جایگاه علما، تلاش می کردند موقعیت سیاسی و مذهبی خود را در میان جوامع شیعه نیز تحکیم بخشند. (شوشتری، ۱۳۷۷، ج ۲: ۴۰۰)؛ پس در واقع این سیاست بکار رفته، خود می توانسته است سبب بدبینی خنجی از سلطان یعقوب شود که سابقا بدان اشاره رفت.

۵.۳) جایگاه دیانت در نزد سلطان یعقوب آق قویونلو و اقدامات مذهبی وی:

خنجی در باب هشتم توصیفات از سلطان یعقوب اعتقادات سلطان را به لحنی مصنوع و ادبی آورده است؛ از نظر وی سلطان یعقوب بسیار دین پرور بوده و در دوران حکمرانی اش به تقویت شریعت کوشیده و جماعت مسلمانان اهل سنت به آسانی و در فراغی باز زیسته و الحاد و فاسدان و رافضیان در دوره حکمرانی او از جامعه رخت بر بسته اند؛ او در ادامه می گوید که شراب خانه ها و پیاله های شرابی که در عهد حکمرانی قراقویونلوها مورد تکریم و احترام بود است، به دلیل دین پروری و تندباد قهر پادشاهی سلطان یعقوب در هم شکسته اند (خنجی، ۱۳۸۲: ۴۷).

خنجی در باب شریعت یعقوب شعری سروده و گوید:

زهی در زمانت رواج شریعت	به فرق تو زبینه تاج شریعت
ترا می‌رسد زیور پادشاهی	که شد سرفراز از تو دین الهی
ز بخت جوانت جهان تازه گشته	ز خلقت زمین نو زمان تازه گشته
چو شد پیروی شریعت شعارت	بماناد ملک جهان در تبارت
بر اولاد تو بخت فیروز بادا	همه روزشان بهتر از روز بادا

(خنجی، ۱۳۸۲: ۴۷-۴۸).

باز هم در جایی دیگر مولف دیانت سلطان یعقوب را می‌ستاید:

«چه در کمال عدالت و دین‌پروری و رعایت شریعت و ملت‌گستری، حضرتش از ملوکی که صاحب تاریخند، اجلّ و اعلی‌ست» (خنجی، ۱۳۸۲: ۹۲).

همچنین بعد از شکست سلطان خلیل از سلطان یعقوب و بر تخت نشستن یعقوب در تبریز تاکید می‌شود که دیانت و شرع از این پس توسط شاه دین‌پناه گسترش پیدا کرد:

«امر به معروف به نفاذ موصوف گشت و نهی از منکر از عباد معروف شد.» (خنجی، ۱۳۸۲: ۱۵۹).

در واقع نکته‌ای جالبی که در باب اسلام و جایگاه آن در نزد دستگاه سلطان یعقوب، در اثر مذکور یافت می‌شود، نامه‌ایست که وی به باش‌بیگ که با سپاهی از ممالیک مصر به شهر رها (از تمکلات آق‌قویونلو) تاخته بود، ارسال داشته و دلیل اینکه چرا ممالیک مصر دم از جانشینی بر حق بنی‌عباس و خلافت بر جهان اسلام می‌زنند اما خودشان بر مسلمانان شهر رها در ماه رمضان (که در آن مقاتله حرام است) و مردم چیزی نخورده و نمی‌نوشند، حمله برده و خون افراد بی‌گناه می‌ریزند (خنجی، ۱۳۸۲: ۱۸۴).

یکی از دلایل دیگری را که می‌توان سندی بر دیانت سلطان یعقوب آق‌قویونلو در کتاب عالم‌آرای خنجی دانست، داستان لشکرکشی امرای او به مازندران برای پایین کشیدن حاکم مازندران امیر شمس‌الدین بود که روزی خود با همت سلطان آق‌قویونلو

به حکمرانی برگشته بود. با رجوع به علت سرکوبی او در منبع می‌توان یافت که علت سرکوبی او امهال در امور شرعی و عرفی کشور بوده است، بطوری‌که نه باج و خراج‌ها به موقع وصول می‌شده است و نه برات‌های مسلمانان، و نه اینکه امیر شمس‌الدین توانایی و اقتدار به انجام رساندن این امور واجبه را داشته است (خنجی، ۱۳۸۲: ۳۰۰)، و طبیعتاً این امر بر هر سلطانی که لااقل مدعای دین‌داری در سلطنت هم باشد گران می‌آمد.

خنجی مورخ دربار یعقوب آق‌قویونلو در باب توبه سلطان و ترک مصرف شراب توسط او چنین می‌گوید:

«روز چهارشنبه نوزدهم رمضان که غره صبح ایمان و سلخ حیات ارباب عصیان و خاتمه عشر مغفرت و فاتحه روز رحمت بود... عزم صادق با جزم موافق شد که لبها که همدم ابکار اذکار رحمانیست، دیگر به ام‌الخبائث شیطانی آلوده نگردد»

باده مستی مرا دادی کزو هستی نماند از خمارش دیگرم اندیشه مستی نماند

(خنجی، ۱۳۸۲: ۳۱۱)؛

پس یکی از اقدامات مهم دیگر سلطان یعقوب در ماه رمضان پرهیز از شرابخواری بود، بطوری‌که بعد از کنار گذاشتن شهوات و شرب خمر بسیاری از فقیهان و بزرگان من جمله قاضی عیسی را به مسجد حسن‌پادشاه فرا خواند و آن را اعلام داشت (خنجی، ۱۳۸۲: ۳۱۳-۳۱۲)، سپس سلطان نه تنها دستور به جمع‌آوری تمامی آلات شرابخواری از دربار داد، بلکه دستوری داد بسی جالب که گویای حال بر جامعه آن روز است و اندک مواقعی می‌توان در تاریخ‌نگاری سنتی ایرانی چنین چیزی یافت «و در اطراف دار السلطنه جار رسانیدند که اگر دیگر کسی همچو لاله پیاله کشد، شحنة شریعت کاسه وجود او را به تندباد [قهر] سرنگون خواهد ساخت و اگر یکی همچو صراحی [به سرخوشی] گردنکشی کند، دست عتاب قلع در گلویش خواهد گذاخت. هر که به تراش ریش دستی پیش کند، استره‌وار سر در میان دو شاخه بیند و همچو شاخ با دست بریده بر خاک مذلت نشیند» (خنجی، ۱۳۸۲: ۳۱۴-۳۱۳).

یعقوب سلطان، همچنین در سال ۸۹۱ ه.ق با دستورات عدالت‌مآبانه و شریعت‌مدارانه بر امرا و حکمرانان چهارگوشه کشور، از طریق بغداد، به سفر حج رفته و همراه خود حجاجی را عازم سفر حج می‌نماید (خنجی، ۱۳۸۲: ۲۲۲). البته میرجعفری معتقد است سلطان در سال ۸۹۲ ه.ق به سفر حج رفته است (میرجعفری، ۱۳۸۸: ۳۱۷).

۶.۳) در باب مرگ شاهزاده ابراهیم فرزند سلطان یعقوب آق‌قویونلو:

خنجی در مرگ شاهزاده ابراهیم بیگ بن یعقوب آق قویونلو پس از بازگشت از نبرد با شیخ حیدر، او را نیز مانند پدرش اهل علم و دانش و الهیات دانسته که او علاوه بر تحریر کتب و گفتن اشعار درخور، مسلط بر کتب کلام و حکمت استادان ماهر نیز بوده است (خنجی، ۱۳۸۲: ۳۱۸).

اما در باب دفن این شاهزاده اطلاعات مذهبی فراوان و ارزشمندی در باب مراسمات از دنیا رفتگان به شکل غیر مستقیم از متن برداشت می‌شود، به گونه‌ای که در جایی خنجی گوید که «در خدمت حضرت اعلی و سایر پادشاهزاده‌ها و ارکان دولت جامه‌ها چاک ساخته و دستارها بر خاک انداخته، سبزه‌آسا با لباسهای کبود، در میان بستان سرای او برآمدند و لاله‌سان با جامه‌های چاک و دل‌های پرداغ دردناک در باغ او به سر آمدند» (خنجی، ۱۳۸۲: ۳۲۰)، سپس در بخش دیگر گوید که «امرا و سران لشکر نعش پادشاهزاده مرحوم را به نوبت بر دوش گردانیدند تا در باغ فردوس که از مستحذات حضرت اعلی‌ست، دفن کرده، به روضه فردوس برین و بهشت هشتمین رسانیدند» (خنجی، ۱۳۸۲: ۳۲۱). همچنین در باب چگونگی عزاداری سلطان یعقوب بر مزار شاهزاده از دنیا رفته، گوید که در روز هفتم سلطان بر سر مزار مرحوم آمده و با خوردن آش و خواندن فاتحه‌ای برادر بزرگ‌تر مرحوم علی خان بیگ را از عزا درآورده و لباس‌های فاخر پوشانید (خنجی، ۱۳۸۲: ۳۲۱).

۷.۳ اهمیت جهاد با غیرمسلمانان نزد سلطان یعقوب آق قویونلو:

یعقوب در دوران سلطنت یک بار نیز به گرجستان لشکر کشید و چهل روز این لشکرکشی به طول انجامید که به تصرف شهر آخسکه توسط بایندریان و غارت چند شهر دیگر انجامید (نوائی، ۱۳۶۶: ۱۳۵).

خنجی همچنین مانند تاریخ‌نگاران مسلمان دیگر با استناد به آیات قرآنی و رنگ و بوی جهاد دادن به حملات سلاطین و خلفا، بخصوص بر گرجیان، حملات سلطان یعقوب را به دیار اگارج به مانند سلف خود (چه در صورت حمله گرجیان و چه در صورت عدم حمله آنان)، مشروعیت می‌بخشد و شرح این عملیات را به تفصیل می‌کشد (خنجی، ۱۳۸۲: ۲۱۱).

این مورخ درباری در باب گرجیان تسلیم شده که جنبه دیگری از دیانت را در این دوره نشان می‌دهد، اینگونه می‌گوید:

«هر که از ایشان به شرف اسلام مشرف شد، تشریف لایق و انعام موافق یافت و هر که با شقاوت گبری اصرار کرد و از فخر ایمان استکبار نمود، در سلاسل و اغلال مستوثق و مضبوط ماند» (خنجی، ۱۳۸۲: ۲۱۶).

پس از فوت شاهزاده ابراهیم نیز، مجدداً خنجی از حمله آق‌قویونلوها بر گرجستان و غزا در تفلیس اشاراتی آورده که نهایتاً در دو بازه زمانی مختلف و دست به دست شدن تفلیس، نیروهای آق‌قویونلو به فرمان خلیل بیگ بکتاش که حکومت تفلیس نیز بر او صادر شده بود، کسنتیل را شکست داده و تفلیس را فتح نمودند.

البته حسن‌بیگ نیز به حملات یعقوب سلطان آق‌قویونلو به گرجستان در سال ۸۸۸ه.ق اشاراتی دارد و به آن رنگ و بوی جهادی می‌دهد؛ «در ماه صیام، جنود اسلام به بلاد کفار قبان درآمدند [...]» (روملو، ۱۳۸۴، ج ۲: ۸۵۶).

۸.۳) اندکی در باب اقدامات سلجوق‌شاه خانم (مادر سلطان یعقوب):

هر چند که برخی عامل اصلی جوان‌مرگ شدن سلطان یعقوب را سلجوق‌شاه خانم می‌دانند (نوائی، ۱۳۶۶: ۱۳۵)، اما خنجی در باب دیانت و اقدامات شرعی مهدعلیا سلجوق‌شاه بیگم مادر سلطان یعقوب آق‌قویونلو نیز مطالبی آورده و گوید: «و حضرت مهد علیا نیز در جهات مصالح ملک و دین و اثارت خیرات و مبرآت سعی متین فرمودی و از جمله خیراتش مسجد جامع کبیر شهر تبریز است که آثار آن مشرف بر انطماس و اندراس شده بود و آن حضرت اموال وافر و تومانات متکاثره در آنجا مبذول فرمود و در قبله‌گاه قدیمش قبّه رفیع عالی که همچو بنیان مفاخر و معالی حضرت اعلی بر اوج کیوان متعالی بود، بر قمّه سماک و گنبد افلاک برافراشت» (خنجی، ۱۳۸۲: ۴۰۶)، همچنین گویا مهدعلیا تصمیم داشته است تا به سفر حج نیز برود که بیماری و مرگ این اجازه را به او نداده است (خنجی، ۱۳۸۲: ۴۰۷).

نتیجه‌گیری

بررسی اوضاع مذهبی در عصر حکمرانان ترکمانیه آق‌قویونلو، به‌ویژه در دوران سلطنت اوزون‌حسن و یعقوب بیگ، نشان می‌دهد که دین در این دوره نه تنها یک امر فردی یا اعتقادی، بلکه ابزاری کارآمد در جهت تثبیت اقتدار سیاسی و مشروعیت‌بخشی به حاکمیت بود. آق‌قویونلوها با بهره‌گیری از علمای اهل سنت، گسترش نهادهای دینی، تقویت شریعت، و حمایت از چهره‌های برجسته مذهبی همچون قاضی عیسی و قاضی امام‌الدین ساوجی، موفق شدند شالوده‌ای دینی برای ساختار سیاسی خود ایجاد کنند. در عین حال، حساسیت آنان نسبت به مظاهر فساد مذهبی، تعصبات دینی، و حتی درگیری‌های مذهبی با شیعیان مشعشی در خوزستان، بیانگر آن است که حکمرانان این دوره نگاهی ایدئولوژیک و کنترلی نسبت به دین داشتند. تحلیل منابع مورد استفاده، اعم از آثار مورخانی چون خواندمیر، طهرانی، خنجی، روملو و سفرنامه‌نویسان اروپایی مانند باربارو و کنتارینی، نشان می‌دهد که جامعه ایرانی در این مقطع تاریخی، با چهره‌ای چندلایه از دین روبرو بوده است: از تصوف و کرامات اولیا گرفته تا اعمال ریاکارانه برخی زاهدان، از جهاد رسمی در گرجستان تا مدارا یا خشونت نسبت به اقلیت‌های مذهبی. در نتیجه، می‌توان

گفت عصر آق قویونلو، دوره‌ای از توازن و تعارض میان شریعت، سیاست و جامعه است که در آن، دین به ابزار تنظیم روابط قدرت، مشروعیت‌بخشی به سلطنت، و همچنین کنترل اجتماعی بدل شده است.

منابع و مآخذ

- آنجلولو، جووان ماریا؛ ۱۳۴۹. *سفرنامه‌های ونیزیان در ایران*، با ترجمه منوچهر امیری، نشر خوارزمی، تهران، ایران.
- باربارو، جوزفا؛ ۱۳۴۹. *سفرنامه‌های ونیزیان در ایران*، با ترجمه منوچهر امیری، نشر خوارزمی، تهران، ایران.
- الحسینی القزوی، یحیی بن عبدالطیف؛ ۱۳۱۴. *لب‌التواریخ*، با تصحیح سید جلال‌الدین تهرانی، موسسه خاور، تهران، ایران.
- خنجی، فضل‌الله بن روزبهان؛ ۱۳۸۲. *عالم‌آرای امینی*، به تصحیح محمد اکبر عشیق، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، تهران، ایران.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین حسینی؛ ۱۳۸۰. *تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر*، با مقدمه جلال‌الدین همائی (زیر نظر دبیرسباقی)، انتشارات خیام، تهران، ایران.
- روملو، حسن بیگ؛ ۱۳۸۴. *أحسن‌التواریخ*، به تصحیح عبدالحسین نوایی، نشر اساطیر، تهران، ایران.
- زنو، کاترینو؛ ۱۳۴۹. *سفرنامه‌های ونیزیان در ایران*، با ترجمه منوچهر امیری، نشر خوارزمی، تهران، ایران.
- شوشتری، قاضی نورالله؛ ۱۳۷۷. *مجالس‌المومنین*، ج ۱، چ ۱، اسلامیه، تهران، ایران.
- طهرانی، ابوبکر؛ ۱۳۵۶. *تاریخ دیاربکریره*، به تصحیح و اهتمام نجاتی لوغال و فاروق سومر، نشر کتابخانه طهوری، تهران، ایران.
- غفاری قزوی، قاضی احمد؛ ۱۳۴۳. *تاریخ جهان‌آرا*، به کوشش مجتبی مینوی، کتابفروشی حافظ، تهران، ایران.
- غفاری کاشانی، احمد بن محمد؛ ۱۴۰۴. *تاریخ نگارستان*، چ ۱، به تصحیح و مقدمه و تذهیب آقا مرتضی مدرس گیلانی، کتابفروشی حافظ، تهران، ایران.
- کنتارینی، آمبرسیو؛ ۱۳۴۹. *سفرنامه آمبرسیو کنتارینی*، با ترجمه قدرت‌الله روشنی، نشر امیرکبیر، تهران، ایران.
- گمنام (سفرنامه بازرگانان ونیزی در ایران)؛ ۱۳۴۹. *سفرنامه‌های ونیزیان در ایران*، با ترجمه منوچهر امیری، نشر خوارزمی، تهران، ایران.
- مؤیدثابتی، سیدعلی؛ ۱۳۴۶. *اسناد و نامه‌های تاریخی ایران (از اوایل دوره‌های اسلامی تا اواخر عهد شاه اسمعیل صفوی)*، نشر طهوری، تهران، ایران.
- میرجعفری، حسین؛ ۱۳۸۸. *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان*، چ ۸، سمت، تهران، ایران.

نوائی، عبدالحسین؛ ۱۳۶۶. *ایران و جهان از مغول تا قاجاریه*، نشر هما، تهران، ایران.

واله اصفهانی قزوینی، محمد یوسف؛ ۱۳۷۹. *روضه ششم و هفتم از خلد برین (تاریخ تیموریان و ترکمانان)*، چ ۱، به کوشش میرهاشم محدث، میراث مکتوب، تهران، ایران.